ԲԱԺԻՆ Բ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ, ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ 1921-1925

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ԱՆՑՈՒՄ ՆՈՐ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ։ ԽԱՂԱՂ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՋՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԻՑ ՀԵՏՈ։ ԽԱՂԱՂ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՍԿԻԶԲԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմը քայքայեց ինչպես պատերազմող բոլոր երկրների, նույնպես և ցարական Ռուսաստանի ու նրա գաղութը հանդիսացող Հայաստանի տնտեսությունը։ Այդ պատերազմի հետևանքով հայ ժողովուրդը հսկայական մարդկային ու նյութական կորուստներ կրեց։

Հայաստանի հետամնաց տնտեսությունը ծայրահեղ քայքայման հասավ հատկապես դաշնակցականների կարճատև տիրապետության ժամանակ։ Երկրի ներքին վիճակի և ծայրահեղ տնտեսական քայքայվածության մասին պատկերացում կազմելու համար բավական է նշել, որ արդյունաբերության արտադրանքը 1919 թվականին իջել էր մինչև 1,7 միլիոն ռուբլու[1] (1926—1927 թվականների անփոփոխ գներով), այսինքն 1913 թվականի համեմատությամբ պակասել էր 12 անգամ։

1919 թվականին Հայաստանում աշխատում էր 7 էլեկտրակայան, որոնց արտադրանքը տարեկան կազմում էր 1,7 միլիոն կիլովատժամ[2] (այսինքն՝ երեք անգամ պակաս, քան 1913 թվականին)։ Ամբողջապես քայքայվել ու կանգ էին առել պղնձահանքերն ու պղնձի մշակման ձեռնարկությունները Ալավերդում և Ղափանում։ Համարյա նույն վիճակում էին գինու-կոնյակի արտադրությունը, բամբակի մշակությունը։ Էլ ավելի ծանր հարված հասցրեց երկրի ամբողջ տնտեսությանը 1920 թվականի թուրքական արշավանքը։

Քայքայված վիճակում էին գտնվում նաև երկաթուղային տրանսպորտը և խճուղային ճանապարհները։ Ավերվել էին երկաթուղային գծերը, կամուրջները, շոգեքարշերը, վագոնները։ Թուրքական զավթիչները թալանել և ամբողջովին տակն ու վրա էին արել Ալեքսանդրապոլի դեպոն, որի հետևանքով որոշ ժամանակ Հայաստանը զրկվել էր վնասված շոգեքարշերի ու վագոնների վերանորոգման հնարավորությունից։

---

1 *Տե՛ս* «Социалистическое строительство Армянской ССР», *էջ 23։*

2 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 24։*

Դաշնակցականների տիրապետության ժամանակ երկրի տնտեսության գլխավոր ճյուղը հանդիսացող գյուղատնտեսությունը ևս ծայրահեղ անկում ապրեց։ Ցանքատարածությունները 1913 թվականի 345,7 հազար հեկտարից 1919 թվականին նվազել և հասել էին 82,7 հազար հեկտարի[1]։ Քայքայվել էր և հնարավոր չէր օգտագործել ոռոգման սիստեմը։ Խոպան էին մնացել հսկայական տարածություններ։

Եթե հացահատիկային կուլտուրաների ընդհանուր արտադրանքը 1913 թվականին կազմել էր 1779,0 հազար ցենտներ, ապա 1919 թվականին այն իջել էր մինչև 383,7 հազար ցենտների[2], այսինքն հինգ անգամ պակասել էր։ Համապատասխանաբար նվազել էին՝ բամբակի արտադրանքը՝ 135,0 հազար ցենտներից —3,4 հազար ցենտներ, մոտ 40 անգամ պակաս, կարտոֆիլինը՝ 473,8 հազար ցենտներից 53,2 հազար ցենտներ, մոտ 9 անգամ պակաս, բնական խոտինը՝ 2681,3 հազար ցենտներից 317,9 հազար ցենտներ[3], 8,5 անգամ պակաս և այլն։

Հայաստանի գյուղատնտեսության ամբողջ արտադրանքը 1913 թվականի 65,8 միլիոն ռուբլուց (1926—1927 թվականների անփոփոխ գներով) 1919 թվականին նվազել էր մինչև 11,3 միլիոն ռուբլու, այսինքն պակասել էր մոտ 6 անգամ, այդ թվում անասնապահության արտադրանքը 27,0 միլիոն ռուբլուց իջել էր մինչև 4,3 միլիոն ռուբլու[4], այսինքն պակասել էր 6,5 անգամ։

Թալանվել ու սպառվել էին երկրի մթերային բոլոր պաշարները։ Դատարկվել էին պետական բոլոր պահեստները։ Իսկ ֆինանսական տեսակետից տիրում էր աներևակայելի խառնաշփոթություն։ Երկիրը հեղեղված էր ոչնչով չապահովված թղթադրամներով։

Դաշնակցականների տիրապետության ժամանակ ռուբլու կուրսի արագընթաց անկման մասին պատկերացում են տալիս հետևյալ թվերը։ 1919 թվականի աշնանը 10 ռուբլիանոց ռուսական ոսկին դաշնակցականների թղթադրամով արժեր 900 ռուբլի, իսկ 1920 թվականի նոյեմբերին, սովետական կարգերի հաստատման նախօրյակին, այն արդեն հասել էր 200.000 ռուբլու[5]։ Շուկայում ապրանքների գները բարձրանում էին չտեսնված արագությամբ։

Դաշնակցականների փետրվարյան ավանտյուրայի հետևանքով ծավալված քաղաքացիական կռիվներն էլ ավելի ծանրացրին հանրապետության տնտեսական-ֆինանսական դրությունը։

Արարատյան դաշտում, որը նախապատերազմյան ժամանակաշրջանում տալիս էր գյուղատնտեսական արտադրանքի խոշորագույն մասը, տիրում էր համատարած քայքայվածություն։ Լեռնային շրջաններից Ալեքսանդրապոլը և մասամբ Ղարաքիլիսան իրենց գավառներով ամբողջովին ավերված ու թալանված էին Թուրքական զավթիչների կողմից։

Ուսումնասիրելով Լոռու գյուղացիության վիճակը, Հայաստանի Հեղկոմի ներկայացուցիչը 1921 թվականի ապրիլի 14-ին Հեղկոմին ուղղած իր զեկու-

---

1 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 64։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70։

3 Տե՛ս նույն տեղում։

4 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47։

5 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան, 1920—1925 թթ.» (ժողովածու), Երևան, 1926, էջ 161։

ցաղրում նշել է. «Գյուղատնտեսության դրության մասին ես պետք է հաղորդեմ հետևյալը. աշխատավոր գյուղացիության տնտեսական դրությունը շատ ծանր էր։ Անասնապահությունը, որը Լոռում հանդիսանում է բնակչության հիմնական զբաղմունքներից մեկը, գնում է դեպի անկում։ Անասունները ոչնչանում են վերի պակասությունից և էպիդեմիկ հիվանդություններից։ ...Գյուղացիները մնացել են առանց նավթի, աղի և որ գլխավորն է, հնարավորություն չունեն վերականգնելու գյուղատնտեսական գործիքները՝ նյութի պակասության պատճառով։ ...Պետք է նշել, որ առաջիկա ցանքերի կապակցությամբ կա սերմացուի մեծ պահանջ»[1]։

Այդպիսին էր դրությունը նաև Հայաստանի մյուս շրջաններում։

Երկրի տնտեսական ծանր կացությունը խիստ կերպով անդրադարձել էր բնակչության վիճակի վրա։ Հանրապետությունում կար 200 հազար գաղթական[2], որի գերակշռող մասը դեռ նոր էր տեղավորվում և հողով ու աշխատանքով ապահովվում։ Որբանոցներում կար 50 հազար երեխա և պատանի։ Աշխատավոր բնակչությունը գտնվում էր ծայրահեղ աղքատ վիճակում։ Քայքայված արտադրական ձեռնարկությունները դեռ նոր-նոր էին կարգի բերվում և սկսում աշխատել, այն էլ ոչ լրիվ կարողությամբ։ Բավականին ծանր էր բանվորների դրությունը, որոնց մի մասն իր գոյությունը պահպանելու համար սկսել էր զբաղվել գյուղատնտեսությամբ։ Սակայն այստեղ ևս նրանք ապահովություն չէին գտնում, որովհետև գյուղում աղքատությունն ու կարիքը մասսայական բնույթ էին կրում։ Մթերքներով ապահովված էին միայն կուլակները և ունևոր տնտեսությունները, որոնք իրենց ունեցվածքը ամեն կերպ թաքցնում էին պետությունից և չարաշահումներով էին զբաղվում։

Տնտեսական քայքայվածության հետևանքով 1921 թվականին հանրապետության որոշ գավառներում դեռևս շարունակվում էր սովը, որը կրկնվեց նաև 1922 թվականին։

Այս պայմաններում 1921 թվականի ամռանը Սովետական Հայաստանի մի շարք գավառներում նկատվեցին համաճարակային հիվանդություններ։ Սակայն կառավարության կողմից ձեռք առնված միջոցների շնորհիվ մեծ վտանգներ սպառնացող համաճարակը արագությամբ կանխվեց։

Եթե երկրի ներքին կյանքում դեռևս գոյություն ունեցող այդ դժվարություններին ավելացնենք նաև, որ ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության կիրառումը որոշ դժգոհություն էր առաջացրել աշխատավոր գյուղացիության մեջ, ապա պարզ կդառնա, թե քաղաքական իրադրության ինչպիսի դժվարություններ էին ստեղծվել Սովետական Հայաստանում քաղաքացիական կռիվների ավարտից հետո։

Սուր բնույթ էր ընդունել դասակարգային պայքարը ինչպես քաղաքում, այնպես էլ գյուղում։ Չնայած փետրվարյան ավանտյուրայի լիկվիդացումով սովետական իշխանությունը ջախջախիչ հարված էր հասցրել սոցիալիզմի թշնամիներին՝ դաշնակցականներին, էսեռներին, մենշևիկներին, սպեցիֆիկներին և հակասովետական մյուս տարրերին, սակայն դրանց թաքնված մնացորդները, օգտագործելով հանրապետության ներքին տնտեսական-քաղաքական դժ-

1 ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 113, գ. 34, թ. 253։

2 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 2, գ. 5, թ. 94։

վարությունները, միանալով կուլակային ուժերին, կատաղի պայքար էին տանում սովետական իշխանության դեմ։ Նրանք գյուղացիության մեջ սերմանում էին պրովոկացիոն, հակասովետական լուրեր, դիմադրում էին սովետական իշխանության միջոցառումներին, փորձում էին սովետական կարգերից դժգոհ տարրերին համախմբել և զինված ելույթներ կազմակերպել սովետական իշխանության դեմ։ Նրանք տեռորիստական ակտեր էին կազմակերպում կուսակցական-սովետական աշխատողների դեմ, թալանում և հափշտակում էին պետական միջոցները։ Դաշնակցական-կուլակային հակահեղափոխական տարրերին նույնիսկ հաջողվում է հանրապետության որոշ գավառներում (Դիլիջան, Դարալագյազ և այլն) անցնել բանդիտական գործողություններին։

1921 թվականի հոկտեմբերի 9-ին Ժողովրդական կոմիսարների սովետի, ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի և արտակարգ հանձնաժողովի կողմից տեղական հեղկոմներին ուղարկված նամակում, որը հրահանգներ էր պարունակում բանդիտիզմի դեմ պայքարելու մասին, ասված է. «Աշնան սկզբից երկրի մի քանի վայրերում բռնկվել է բանդիտիզմը։ Սակավաթիվ և իրենց կազմով թույլ բանդիտական ջոկատները պաշտպանություն են ստանում բնակչության կուլակային տարրերից... Նրանք չեն խնայում ոչ ոքի և ոչինչ։ Օրերս Դիլիջանի շրջանում սպանեցին մեր լավագույն աշխատողներից մեկին՝ ընկ. Շամախյանին։ Որպեսզի մեր երկիրը և աշխատավորներին ապահովենք բանդիտիզմից, պետք է ոտքի կանգնեցնել քաղաքի, գավառի, գավառակի (շրջանի) և գյուղի բոլոր մարտական ուժերը»[1]։

Սովետական կառավարության և Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ձեռք առած վճռական միջոցների ու աշխատավորության ակտիվ պայքարի շնորհիվ Հայաստանում բանդիտիզմը շուտով լիկվիդացվեց։

Հայաստանի կոմկուսը և սովետական կառավարությունը ձեռնամուխ եղան երկիրը տնտեսական քայքայվածության ծանր վիճակից դուրս բերելու գործին։ Այդ նպատակն իրագործելու համար անհրաժեշտ էր վերականգնել գյուղատնտեսությունը, արդյունաբերությունը, տրանսպորտը, բուժել պատերազմի հասցրած վերքերը։

Այդ խնդիրների կենսագործման համար Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը մոբիլիզացրեց հանրապետության բանվորներին ու գյուղացիներին, բոլոր աշխատավորներին։ Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործը ծավալելու, առաջադրված խնդիրները հաջողությամբ կենսագործելու նպատակով Հայկոմկուսի Կենտրոնական կոմիտեն կոչ ուղղեց գավառային կոմիտեներին և բոլոր կոմունիստներին. «Շնորհիվ մեր ուժերի մաքսիմում լարման, անսպառ եռանդի ու ինքնազոհության, հաղթանակով դուրս ելանք քաղաքացիական պատերազմից։ Ներկայումս, երբ պարզորեն ստեղծված է դադար, մեր առաջ ծառացած է երկրի տնտեսական ֆրոնտի կազմակերպման խնդիրը, որը պահանջում է մեզանից անկասկած գերագույն ճիգեր, ուժեր ու աշխատանքի մաքսիմում կենտրոնացում։ Ոչ մի աշխատանք մեզ համար ծանր չէ և կյանքում նրա կիրառելը դժվարին չի լինի...»[2]։

---

1 «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1961, № 1, էջ 94։

2 ՀՍՍՀ ՀԱՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 13, թ. 97։

Կենտրոնական կոմիտեն պահանջում էր բարձրացնել հեղափոխական զգոնությունը, ամրապնդել երիտասարդ սովետական հիմնարկների բոլոր օղակները։

Կուսակցական կազմակերպությունների ծավալած աշխատանքի շնորհիվ աշխատավոր գյուղացիությունը համախմբվում է սովետական իշխանության շուրջը։ 1921 թվականի կեսերին, համարյա բոլոր գավառներում և շրջաններում հրավիրվում են գյուղացիական համագումարներ, որոնք վճռականություն են հայտնում նվիրված աշխատանքով ու պայքարով ամրապնդել երիտասարդ սովետական իշխանությունը, ամեն կերպ նպաստել քայքայված տնտեսության վերականգնմանը։

1921 թվականի հուլիսի 17-ին հրավիրված Բաշ-Գյառնիի շրջանի 50 գյուղերի գյուղացիների ներկայացուցիչների համագումարի բանաձևում ասված է. «Մեր անձնական եռանդով ու աշխատանքով կվերականգնենք մեր քայքայված երկիրը, կլծվենք շինարարության գործին՝ մեր կառավարության ղեկավարությամբ։ Մենք չենք խնայի մեր ուժերը, մեր կուրծքը դեմ կտանք այն պահանջած ծանր ու անդուլ աշխատանքին, որով պիտի վերաշինվի և կենդանանա մեր հայրենիքը»[1]։

Այսպիսի որոշումներ են ընդունում նաև մյուս շրջաններում հրավիրված աշխատավոր գյուղացիների համագումարները։

1921 թվականի մայիսի 21-ին հրավիրվում է Էջմիածնի գավառի գաղթականության համագումարը։ Արտահայտելով բազմաչարչար հայ ժողովրդի ձգտումները, համագումարը միահամուռ կերպով իր բանաձևում արձանագրել է.

«Մենք ի լուր ամենքի հայտնում ենք.

1. Որ հետայսու մեր բոլոր ուժերը — մտավոր, ֆիզիկական թե նյութական — նվիրելու ենք ՀՍԽ Հանրապետությանը։

2. Միայն ՀՍԽ Հանրապետության հարատև գոյության ու ամրապնդման միջոցով Հայաստանի աշխատավորությունը կարող է իր իղձերն ու փափագները իրագործված տեսնել։

3. Ներկա ՀՍԽ Հանրապետության ուժեղացման և տնտեսական զարգացման մեջ ենք մենք որոնում տաճկահայ աշխատավորների ընկերային ապահովության և նրա ապագա տենչերի իրագործումը»[2]։

Համագումարը ողջույնի հեռագրեր է ուղարկում հայ ժողովրդի ազատարար Վ. Ի. Լենինին, ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմին, Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի հեղկոմներին։

Վ. Ի. Լենինին ուղղված հեռագրում ասված է. «Լսելով Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ներկայացուցչի զեկուցումը Խորհրդային Ռուսաստանի և նրա քույր Խորհրդային Հայաստանի էության ու նրա կարգերի մասին, սասունցի, մշեցի, ալաշկերտցի, վանեցի և այլ տեղացի արևմտահայ չքավոր գյուղացիների առաջին համագումարը միաձայն որոշեց հանձինս Ձեզ ներկայացնել ողջունել Խորհրդային Ռուսաստանի բանվոր դասակարգին և չքավոր գյուղացիությանը, միաժամանակ ամեն կերպ աշխատել, որպեսզի զորա-

1 ՀՍՍՀ ՀԱՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 138, գ. 3, թ. 27—28։
2 Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 13, թ. 107։

նա և ամրապնդվի մեր շահերի իսկական պաշտպան և մեր միակ փրկարար խորհրդային Հայաստանի երիտասարդ հանրապետությունը»[1]։

Տնտեսության վերականգնման համար մղվող պայքարի առաջին շրջանում գլխավոր հարցերն էին պարենային ճգնաժամի ու սովի վերացումը և բանվորության համար աշխատանքային նորմալ պայմանների ստեղծումը։

Սակայն Սովետական Հայաստանը միայն իր ուժերով ու ներքին միջոցներով այդ անել չէր կարող։

Պարենային ճգնաժամի լուծման գործում Հայաստանն օգնության մեծ կարիք էր զգում։ Այդ օգնությունը նա կարող էր ստանալ միմիայն Սովետական Ռուսաստանից և մյուս եղբայրական սովետական հանրապետություններից։

Հայ ժողովրդի և Հայաստանի ճակատագիրը սերտորեն շաղկապված էր աշխարհում առաջին սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակ դրոշը բարձրացրած ռուսական հերոսական բանվոր դասակարգի բախտի հետ։ Ռազմական դաշինքի ամրապնդմանը զուգահեռ, տնտեսության վերականգնման համար մղվող պայքարում ավելի մեծ կարևորություն էր ստանում տնտեսական դաշինքի և Սովետական Ռուսաստանի կողմից Հայաստանին տրվող օգնության հարցը։

Այդ դժվարին օրերին Սովետական Ռուսաստանը Հայաստանին ցույց տվեց բազմապիսի օգնություն, նրան դուրս բերելով ծանր վիճակից, հնարավորություն ստեղծեց հետագա առաջընթացի համար։

Սովետական Ռուսաստանն այդ ժամանակ դեռևս նոր էր ավարտել քաղաքացիական կռիվները և գտնվում էր տնտեսական ծանր պայմաններում։ Չնայած դրան, նա նյութական մեծ օգնություն ցույց տվեց հայ ժողովրդին, ինչպես նաև մյուս ժողովուրդներին։

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման առաջին օրերին, 1920 թվականի դեկտեմբերի 12-ին, ընդունելով Հայաստանի Հեղկոմի անդամներ Ս. Տեր-Գաբրիելյանին և Ա. Մռավյանին և լսելով նրանց զեկուցումը հանրապետության դրության մասին, Վ. Ի. Լենինը հայտարարել է, որ Սովետական Ռուսաստանը բոլոր միջոցները կգործադրի Թուրքիայի լծից Ալեքսանդրապոլն ու երկաթուղին ազատելու, ինչպես նաև Սովետական Հայաստանին ամեն կերպ օգնելու համար[2]։ 1920 թվականի դեկտեմբերին Սովետական Ռուսաստանի ֆինժողկոմատը Հայաստանին բաց է թողնում երկու միլիարդ ռուբլի սովետական թղթադրամ (ոսկու հաշվով 600 հազար ռուբլի)։ Միաժամանակ Սովետական Ռուսաստանի պարենավորման ժողովրդական կոմիսարիատը սկսում է Հայաստան ուղարկել մեծ քանակությամբ հացահատիկ, մանուֆակտուրա և այլ ապրանքներ։

1921 թվականի ապրիլի 15-ին Ռոստովի երկրային տնտեսական խորհրդին ուղղած հեռագրում Վ. Ի. Լենինը ցուցում է տալիս վճռական միջոցներ ձեռք առնել Բաքվին, Վրաստանին ու Հայաստանին ապրանքներ մատակարարելու համար[3]։

Կենսագործելով Վ. Ի. Լենինի ցուցումները, Ռոստովի երկրամասի կու-

1 ՀՍՍՀ ՀԱՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 13, թ. 113։

2 Տե՛ս Անանուն Մռավյան, Հոդվածներ և ճառեր, Երևան, 1961, էջ 222։

3 Տե՛ս «Ленинский сборник», XX, էջ 227—228։

սակցական-սովետական օրգանները մեծ քանակությամբ կենսամթերքներ են ուղարկում Սովետական Ադրբեջան, Վրաստան և Հայաստան։

Գործիքների և սերմացուի պակասության հետևանքով, 1921 թվականի գարնանացանը Հայաստանում կանգնած էր ձախողման վտանգի առջև։ Նկատի ունենալով այդ, Մոսկվայի բանվորներն օգնության կարգով Հայաստան են ուղարկում մեծ քանակությամբ գյուղատնտեսական գործիքներ։ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի օրգան «Կոմունիստ» թերթը (հայերեն) Մոսկվայի բանվորների այդ օգնությունը այսպես է գնահատել.

«Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Հայաստանի սերտ համերաշխության և համագործակցության մի փառավոր փաստ է այն նվերը, որ Մոսկվայի բանվորներն իրենց համեստ պահեստներից բաժին են բերում գյուղացիական Հայաստանին։

Հայաստանի աշխատավորությունն արդեն զգում է, որ իր թիկունքում կանգնած է վիթխարի Ռուսաստանի անհաղթելի ուժը և այդ հանգամանքը նոր եռանդ պիտի ներշնչի մեր բանվորա-գյուղացիությանը՝ տասնապատկելու իր ջանքերը շինարարության աշխատանքի ասպարեզում»[1]։

1921 թվականի ապրիլին Սովետական Ռուսաստանի Ժողկոմսովետը որոշում է մեկկես միլիոն ռուբլի (ոսկով) վարկ բաց թողնել Հայաստանին՝ նրա կարիքները բավարարելու համար[2]։

Այդ ծանր օրերին Սովետական Հայաստանը զգալի նյութական օգնություն ստացավ նաև Ադրբեջանից, Ուկրաինայից և մյուս սովետական հանրապետություններից։

Սովետական Ռուսաստանի և մյուս եղբայրական հանրապետությունների օգնությունը վճռական նշանակություն ունեցավ Սովետական Հայաստանի տնտեսական ծանր դրության բարելավման գործում։ Այդ օգնության շնորհիվ լիկվիդացվում էր սովն իր ծանր հետևանքներով, վերացվում էին համաճարակային հիվանդությունները։ Ստեղծվում էին նպաստավոր պայմաններ երկրի քայքայված տնտեսության վերականգնման աշխատանքները լայն մասշտաբով ծավալելու համար։

2. ԱՆՑՈՒՄ ՆՈՐ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ։ Վ. Ի. ԼԵՆԻՆԻ 1921 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՊՐԻԼԻ 14-Ի ՆԱՄԱԿԸ

1920 թվականի վերջերին Սովետական Ռուսաստանում քաղաքացիական կռիվները հիմնականում ավարտվել էին։ Ջախջախվել և մեր երկրի սահմաններից դուրս էին քշվել օտարերկրյա իմպերիալիստների օկուպացիոն զորքերը։ Սովետական Ռուսաստանը, նրա հերոսական կարմիր բանակը, կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ ձեռք էին բերել պատմական հաղթանակներ։

Կարևոր հաջողությունների էր հասել սովետական դիվանագիտությունը, ամրապնդվել էր երկրի միջազգային հեղինակությունը։ 1920 թվականի ընթաց-

1 «Կոմունիստ» (Երևան), 6 հունվարի 1921 թ.։
2 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 5, թ. 1։

քում Սովետական Ռուսաստանը խաղաղության առաջին պայմանագրերն էր կնքել Էստոնիայի, Լատվիայի, Լեհաստանի և Ֆինլանդիայի հետ։ 1921 թվականի մարտի 16-ին կնքվում է անգլո-սովետական առևտրական համաձայնագիրը։ Դրանով իսկ ինտերվենցիայի ակտիվ կազմակերպիչներից մեկը՝ Անգլիան, փաստորեն ճանաչում է Սովետական Ռուսաստանին։ Շուտով Սովետական Ռուսաստանը այդպիսի համաձայնագրեր է կնքում նաև Գերմանիայի ու Իտալիայի հետ։

Խաղաղության այդ առաջին պայմանագրերի և առևտրական համաձայնագրերի կնքումը վկայում է մի կողմից ինտերվենցիայի և տնտեսական բլոկադայի միջոցով սովետական հանրապետություններին հարվածելու և պրոլետարիատի դիկտատուրան տապալելու արևմտյան իմպերիալիստների հույսերի խորտակումը, մյուս կողմից այդ դիկտատուրայի հարաճուն ամրապնդումը, նրա ընդլայնումը և ազդեցության աճը միջազգային ասպարեզում։

Եվրոպական երկրների հետ կնքած պայմանագրերին զուգընթաց, Սովետական Ռուսաստանը իրավահավասարության հիմունքներով պայմանագրեր կնքեց Արևելքի թույլ, կիսագաղութային երկրների՝ Թուրքիայի, Իրանի և Աֆղանստանի հետ։

Դրանք երիտասարդ սովետական պետության առաջին լուրջ հաջողություններն էին արտաքին քաղաքականության բնագավառում։

Սակայն իմպերիալիստական պետությունների մեծ մասը դեռևս չէր կամենում որևէ հարաբերության մեջ մտնել սովետական երկրի հետ և հույս ուներ ոչ միայն տնտեսական բլոկադայի, այլև հարմար առիթի դեպքում, ռազմական ուժի միջոցով տապալելու պրոլետարիատի դիկտատուրան։

Այդ ժամանակաշրջանում երկրի ներքին կյանքի բնորոշ կողմն այն էր, որ դեռևս շարունակվում էր ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը, որը լինելով միակ ճիշտ քաղաքականությունը օտարերկրյա ռազմական ինտերվենցիայի և քաղաքացիական կռիվների տարիներին, այլևս չէր համապատասխանում սովետական երկրի խաղաղ զարգացման պայմաններին։

Քաղաքացիական կռիվների ավարտից հետո գյուղացիության մեջ դժգոհություններ են սկսվում ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունից, առանձնապես պարենամատակարարումից։ Եվ իրոք, նոր, խաղաղ պայմաններում աշխատավոր գյուղացիության շահերը պահանջում էին, որ փոխվի այդ քաղաքականությունը, վերացվի պարենամատակարարումը, թույլատրվի հացի ազատ առևտուր և ապրանքափոխանակություն ծավալվի գյուղի ու քաղաքի միջև։ «Գյուղացիական մասսան ընդհանուր առմամբ տեսավ և հասկացավ,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— որ այդ ահագին ծանրությունները, որոնք դրվում են նրա վրա, անհրաժեշտ են, որպեսզի կարելի լիներ բանվորա-գյուղացիական իշխանությունը պաշտպանել կալվածատերերի դեմ, որպեսզի մեզ չխեղդեր կապիտալիստական արշավանքը, որը սպառնում էր խլել հեղափոխության բոլոր նվաճումները։ Բայց զոդում չկար ազգայնացված, սոցիալիզացիայի ենթարկված ֆաբրիկաներում, գործարաններում, սովխոզներում կառուցվող էկոնոմիկայի և գյուղացիական էկոնոմիկայի միջև»[1]։

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 313—314։

Սովետական երկրի բանվոր դասակարգը, կրելով քաղաքացիական կռիվների հիմնական ծանրությունը, այդ կռիվների ավարտից հետո ձեռնամուխ եղավ խաղաղ տնտեսական շինարարության աշխատանքին։ Սակայն ռազմական կոմունիզմի տարիներին նրա որոշ խավերի մեջ նույնպես դժգոհություններ էին առաջացել։ Արդյունաբերական ձեռնարկությունների անկանոն աշխատանքի հետևանքով աշխատավարձը վճարվում էր ուշացումներով, կար գործազրկություն։ Բանվորներն զբաղվում էին տնայնագործությամբ։ Նրանց մի մասը գյուղ էր գնում։

Բնորոշելով Սովետական Ռուսաստանի այդ ժամանակաշրջանի ներքին դրությունը, Վ. Ի. Լենինը գրել է. «...այն բանից հետո, երբ մենք հաղթահարեցինք քաղաքացիական պատերազմի կարևորագույն էտապը և հաղթահարեցինք հաղթականորեն, մենք դեմ առանք Սովետական Ռուսաստանի ներքին քաղաքական մի մեծ, իմ կարծիքով, ամենամեծ ճգնաժամի, որը հասցրեց ո՛չ միայն գյուղացիության, այլև բանվորների նշանակալից մասի դժգոհությանը»[1]։

Դասակարգային թշնամին ջանք չէր խնայում օգտագործելու սովետական իշխանության ներքին դժվարությունները։ Այդ հողի վրա նրան հաջողվեց Սովետական Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Անդրկովկասի և սովետական մյուս հանրապետությունների մի շարք շրջաններում բարձրացնել հակասովետական խռովություններ, որոնք, սակայն, արագորեն ճնշվեցին։

Միջազգային ու ներքին այդպիսի իրադրության պայմաններում կոմունիստական կուսակցությունը Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ ձեռնամուխ եղավ սովետական երկրի կյանքում նոր, վճռական շրջադարձ կատարելուն, ռազմական կոմունիզմից նոր տնտեսական քաղաքականությանն անցնելուն։ Այդ նշանակում էր տնտեսական շինարարության բոլոր հարցերում մշակել նոր դիրքավորում, որի գլխավոր նպատակն էր բանվոր դասակարգի ու գյուղացիության դաշինքի հետագա ամրապնդումը և մեր երկրում սոցիալիստական շինարարության հաղթական առաջընթացի ապահովումը։

Անհրաժեշտ էր վերականգնել խոշոր արդյունաբերությունը, լուծել արդյունաբերության էներգետիկ բազայի, առաջին հերթին էլեկտրիֆիկացիայի հարցը, վերականգնել ածխի, նավթի, մետալուրգիայի և արդյունաբերության մյուս կարևորագույն ճյուղերը։ Արդյունաբերության մի շարք ճյուղերը հումքով, իսկ բնակչությանը՝ կենսամթերքներով ապահովելու, հացազրկությունը վերացնելու համար անհրաժեշտ էր վերականգնել գյուղատնտեսությունը, ծավալել ապրանքափոխանակություն քաղաքի և գյուղի միջև։

Այսպիսով, սովետական հասարակության զարգացման տվյալ էտապում կոմունիստական կուսակցության և սովետական իշխանության առջև ծառացան տնտեսական խաղաղ շինարարության բազմապիսի հարցեր, որոնք պահանջում էին իրենց լուծումը։

Խաղաղ տնտեսական շինարարությունն սկսելու կապակցությամբ առանձին սրությամբ դրվեց աշխատավորների ամենամասսայական կազմակերպությունների՝ արհեստակցական միությունների մասնակցության հարցը այդ շինարարությանը։ Վ. Ի. Լենինը արհմիությունները գնահատել է որպես կոմու-

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 499—500։

նիստական դաստիարակության դպրոց, որպես կոմունիզմի դպրոց, որոնց խնդիրն է ակտիվ կերպով մասնակցել սոցիալիստական շինարարությանը, ամրապնդել գիտակցական կարգապահությունը, բարձրացնել աշխատանքի արտադրողականությունը։

ՌԿ(բ)Կ X համագումարը 1921 թվականի մարտին հատուկ որոշում ընդունեց պրոլետարիատի դիկտատուրայի պայմաններում արհմիությունների դերի և խնդիրների մասին։ Որոշման մեջ նշված էր, որ արհմիությունների, որպես պրոլետարիատի դիկտատուրայի հենարանի, անհետաձգելի խնդիրն է՝ բոլոր բանվոր-ծառայողների գլխովին ընդգրկումը սոցիալիստական շինարարության մեջ[1]։

ՌԿ(բ)Կ X համագումարը քննության առնելով Վ. Ի. Լենինի զեկուցումը, որոշում ընդունեց ռազմական կոմունիզմից նոր տնտեսական քաղաքականությանն անցնելու մասին։ Տվյալ հարցի վերաբերյալ համագումարի ընդունած լենինյան բանաձևը սահմանում էր, որ պարենհարկը ավելի քիչ է լինելու, քան պարենմասնատրումը։ Պարենհարկը պետք է համապատասխաներ գյուղացիական տնտեսությունների եկամուտներին։ Զքավոր գյուղացիական տնտեսությունները մասամբ կամ ամբողջովին կարող էին ազատվել պարենհարկից, իսկ քիչ կարողության տեր կամ միջակ տնտեսությունները հարկը վճարելու էին ցածր դրույքով։

Կոմունիստական կուսակցությունը գտնում էր, որ անցնելով նոր տնտեսական քաղաքականության, թույլ է տրվում որոշ, կարճատև նահանջ՝ թիկունքը ամրապնդելու, ուժերը վերադասավորելու և լայն ճակատով կապիտալիստական տարրերի վրա գրոհելու, սոցիալիզմի կառուցումն իրականացնելու համար։ Այսպիսով, նոր տնտեսական քաղաքականությունն ուներ երկակի բնույթ, մեկ կողմից որոշ, կարճատև նահանջ, կապիտալիստական տարրերի որոշ աշխուժացման թույլտվություն, իսկ մյուս կողմից, որը գլխավորն է, պրոլետարիատի դիկտատուրայի ուժերի վերադասավորում, բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքի հետագա ամրապնդում, սոցիալիստական շինարարության ծավալում։

Մինչդեռ, աղավաղելով նեպի էությունը, կուսակցության լենինյան գծի հակառակորդները այն համարում էին միայն նահանջ, չցանկանալով հաշվի առնել նրա գլխավոր նպատակը, որով ապահովվելու էր սոցիալիստական էկոնոմիկայի հիմքի կառուցումը։

Վճռական հակահարված հասցնելով այդ հակառակորդներին, կոմունիստական կուսակցությունը հաստատ կերպով իրականացնում էր վերցրած կուրսը։

Անցնելով նոր տնտեսական քաղաքականությանը, կոմունիստական կուսակցությունը առանձին սրությամբ առաջ քաշեց առևտրի ծավալման, առևտուր անել սովորելու հարցը, որովհետև առանց դրա անհնարին էր ապրանքաշրջանառության ծավալումը քաղաքի և գյուղի միջև, անհնարին էր ամրա-

---

1 Տե՛ս «ՍՄԿՊ-ն համագումարների, կոնֆերանսների և Կենտկոմի պլենումների բանաձևերում ու որոշումներում» (հետագայում՝ «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում»), մասն I, Երևան, 1954, էջ 684—685։

Ալ. Մյասնիկյան

պընդել գյուղի և քաղաքի կապը, անհնարին էր բարձրացնել գյուղատնտեսությունը, քայքայումից դուրս բերել արդյունաբերությունը։

Նոր տնտեսական քաղաքականության կենսագործման կապակցությամբ Վ. Ի. Լենինն առանձնապես ընդգծում էր կոոպերացիայի զարգացման անհրաժեշտությունը, նշելով, որ կոոպերացիան հեշտացնում է միլիոնավոր բնակչության կազմակերպումը, ապահովում սոցիալիզմի կառուցումը։

Նոր տնտեսական քաղաքականությունը հանդիսանալով մեր երկրում սոցիալիզմի կառուցման անհրաժեշտ օղակներից մեկը, միաժամանակ ունի խոշորագույն միջազգային նշանակություն։

Վ. Ի. Լենինն ընդգծում էր, որ այդ քաղաքականությունն ամենուրեք նույնությամբ, նույն մեթոդներով ու եղանակներով կիրառել չի կարելի, որ յուրաքանչյուր պարագայում անհրաժեշտ է հաշվի առնել տվյալ երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման աստիճանը, նրա կոնկրետ առանձնահատկությունները և դրանցից բխող դասակարգային փոխհարաբերությունները։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության առջև լուրջ խնդիր էր դրված՝ ուշադիր կերպով հաշվի առնելով Սովետական Ռուսաստանի հարուստ փորձը, երբեք չմոռանալ այն տարբերությունները, որ այն ժամանակ կային Հայաստանի ու Սովետական Ռուսաստանի միջև ինչպես սոցիալ-տնտեսական զարգացման աստիճանի առումով, այնպես էլ նրանց կենսամակարդակի տեսակետից։ Միայն այդպիսի մոտեցումը կապահովեր հանրապետության կյանքում տեղի ունենալիք վճռական շրջադարձի՝ նոր տնտեսական քաղաքականության, հաջող իրագործումը։

Այս առումով ամբողջ Անդրկովկասի, այդ թվում նաև Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների համար պատմական կարևորագույն նշանակություն ունեցավ Վ. Ի. Լենինի 1921 թվականի ապրիլի 14-ի ծրագրային նամակը Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի և Լեռնականների հանրապետության կոմունիստներին։

Վ. Ի. Լենինի այս նամակը փայլուն կերպով ցույց է տալիս, թե նա որքան էր մտահոգվել ազգային սովետական հանրապետությունների, այդ թվում նաև Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների վիճակով, նրանցում տեղի ունեցող սոցիալիստական վերափոխությունների հարցերով։

Վ. Ի. Լենինի այդ նամակի մասին Ալ. Մյասնիկյանը գրել է. «1921 թվականի ապրիլի կեսերին ես պետք է մեկնեի Սովետական Անդրկովկաս և ապա Հայաստան։ Մոսկվայից մեկնելուց առաջ ես ընկեր Լենինի հետ տեսակցություն ունեցա, որի ժամանակ մենք մանրամասն զրուցեցինք այն մասին, թե ինչպես պիտի աշխատել Կովկասում, ինչ ձևով պետք է հաշվի առնել ռուսական հեղափոխության փորձը, ինչ քաղաքականություն վարել Թուրքիայի նկատմամբ։

...Միանգամայն պարզ դարձավ, որ Արևելքում կատարվելիք աշխատանքը բավական բարդ է և պատասխանատու, և այդ պատճառով էլ ես խնդրեցի ընկեր Լենինին՝ համառոտ շարադրել իր մտքերը թղթի վրա, նամակի ձևով, որպեսզի այդ նամակը ես կարողանամ հասցնել Կովկասի ընկերներին, որ նրանք կարողանան ղեկավարվել նրանով իրենց ամենօրյա աշխատանքում։ Լենինը

սիրով համաձայնեց դրան։ Հենց հետևյալ օրը սուրհանդակը ինձ բերեց նրա նամակը...»[1]։

1921 թվականի մայիսի սկզբին Ալ. Մյասնիկյանը այդ նամակը բերում է իր հետ և շուտով հրատարակում մամուլում, որը դառնում է Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների ու բոլոր աշխատավորների աշխատանքի ու պայքարի ծրագիրը։

Նամակում Վ. Ի. Լենինը հանճարեղ խորաթափանցությամբ շարադրել էր նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման կոնկրետ ուղիները Անդրկովկասում. «...ամենից ավելի կարևոր է,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— որ Անդրկովկասի կոմունիստները հասկանան իրենց դրության, իրենց հանրապետությունների դրության յուրօրինակությունը, ի տարբերություն ՌՍՖՍՀ դրության ու պայմանների, հասկանան մեր տակտիկան նույնությամբ չընդօրինակելու, այլ մտածված կերպով կոնկրետ պայմանների տարբերության համապատասխան այն ձևափոխելու անհրաժեշտությունը»[2]։

Այդ տարբերությունը Վ. Ի. Լենինը համարում էր. ա) Սովետական Ռուսաստանը տարիներ շարունակ կռվելով Անտանտի ռազմական արշավանքների ու նրա բլոկադայի դեմ, ոչ մի տեղից քաղաքական ու ռազմական օժանդակություն չի ստացել։ Մինչդեռ Կովկասի սովետական հանրապետություններն այդպիսի օգնություն ստանում էին Սովետական Ռուսաստանից. բ) Կովկասի սովետական հանրապետությունները Սովետական Ռուսաստանի օգնության շնորհիվ կարող էին ոչ մի վախ չունենալ Անտանտից։ «Ռուսաստանը «դաղել էր» Անտանտի ձեռքերը, և այդ նրան կհարկադրի, հավանորեն, որոշ ժամանակ մի փոքր ավելի զգույշ լինելու»[3]. գ) Կովկասը էլ ավելի գյուղացիական երկիր է, քան Ռուսաստանը. դ) «Կովկասը կարող է ավելի արագ ու ավելի հեշտ կերպով «համակեցություն» ու ապրանքափոխանակություն գլուխ բերել կապիտալիստական Արևմուտքի հետ»[4]։

Ընդգծելով, որ Կովկասը ավելի գյուղացիական երկիր է, քան Ռուսաստանը, Վ. Ի. Լենինը Կովկասի կոմունիստներից պահանջում էր ոչ թե նույնությամբ ընդօրինակել ռուսական կոմունիստների տակտիկան, այլ ինքնուրույն կերպով հաշվի առնել նրա յուրօրինակությունը, նրա ոգին և իմաստը, ըստ որում Կովկասում անհրաժեշտ էր «ավելի մեղմություն, զգուշություն, զիջողականություն մանր բուրժուազիայի, ինտելիգենցիայի և մանավանդ գյուղացիության նկատմամբ... Ավելի դանդաղ, ավելի զգույշ, ավելի սիստեմատիկ անցում դեպի սոցիալիզմ,— ահա թե ինչն է հնարավոր ու անհրաժեշտ Կովկասի հանրապետությունների համար՝ ի տարբերություն ՌՍՖՍՀ-ի։ Ահա թե ինչն է հարկավոր հասկանալ ու կարողանալ իրականացնել ի տարբերություն մեր տակտիկայի»[5]։

---

1 Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Ընտիր երկեր, էջ 469—470։

2 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 32, էջ 402։

3 Նույն տեղում, էջ 403։

4 Նույն տեղում։

5 Նույն տեղում, էջ 403 և 404։

Վ. Ի. Լենինը Կովկասի կոմունիստներին սովորեցնում էր, որ տնտեսության վերականգնման աշխատանքները պետք է սկսել գյուղատնտեսությունից, սոդոմից։ «Իսկույն աշխատել բարելավել գյուղացիների դրությունը և սկսել էլեկտրիֆիկացիայի, սոդոման խոշոր աշխատանքներ։ Սոդոմն ամենից ավելի է պետք և ամենից ավելի կվերստեղծի երկիրը, կվերածնի նրան, կթաղի անցյալը, կամրապնդի անցումը դեպի սոցիալիզմ»[1]։

Որպես սովետական իշխանության պահպանման գլխավոր պայման, նրա հետագա հզորացման համար Վ. Ի. Լենինը միաժամանակ ընդգծում էր Կովկասի սովետական հանրապետությունների եղբայրական անխախտ դաշինքի անհրաժեշտությունը։

Առաջնորդվելով Վ. Ի. Լենինի ցուցումներով և կուսակցության համագումարի որոշումներով, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը Ռկ(բ)կ Կենտկոմի անդրկովկասյան բյուրոյի ղեկավարությամբ բազմակողմանիորեն նախապատրաստեց ու սկսեց անցումը նոր տնտեսական քաղաքականության։

1921 թվականի ապրիլ-մայիս ամիսներին և հունիսի առաջին երկու տասնօրյակում հանրապետությունում այդ ուղղությամբ կատարվեցին նախնական որոշ ձեռնարկումներ։ Այդպիսի ձեռնարկումներից էին պարենավորման ժողովրդական կոմիսարիատի նույն թվականի ապրիլի 16-ի հրամանը «Պարենային բռնագրավումների վերացման մասին» և դրա անմիջական շարունակությունը հանդիսացող ապրիլի 29-ի հրամանը հանրապետությունում՝ «Բռնագրավումների ամբողջական վերացման մասին»։ Առաջինով հրամայվում էր. «Այսօրվանից վերացվում են ամեն տեսակի պարենի բռնագրավումները, նույնպես և կայուն գները շուկայում։

Բոլոր գնումները կատարել ազատ գներով»[2]։

Երկրորդ հրամանում ասված էր, որ համաձայն Հայաստանի Հեղկոմի որոշման, արգելվում են ամեն տեսակի բռնագրավումները և խուզարկությունները՝ թաքցրած ապրանքները հայտնաբերելու նպատակով։

Դրանք առաջին միջոցառումներն էին ռազմական կոմունիզմը նոր տնտեսական քաղաքականությամբ փոխարինելու ուղղությամբ։

Հունիսի 24-ին Ալ. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ հրապարակվում է Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմսովետի դեկրետը «Պարենտուրքի մասին»։ Ըստ այդ դեկրետի հանրապետության գյուղատնտեսությամբ զբաղվող յուրաքանչյուր քաղաքացի պարտավոր էր պարենմասնատրման փոխարեն պետությանը վճարել պարենհարկ, որը սահմանվում էր նվազագույն չափով և որի նպատակն էր բարելավել աշխատավոր գյուղացիության դրությունն ու ապահովել նրա շահագրգռվածությունը գյուղատնտեսության արտադրության բարձրացման գործում։

Դեկրետի համաձայն պարենհարկը տալուց հետո գյուղացու տրամադրության տակ էր մնում նրա տնտեսության ամբողջ ավելցուկը, որը նա կարող էր ազատ կերպով շուկա հանել։ «Պարենի, հում նյութերի ու ֆուրաժի այն բոլոր պաշարը, որը տուրքը վճարելուց հետո մնում է հողագործի մոտ,— ասված էր

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 32, էջ 404։

2 «ՀՍՍՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու», պրակ 2, էջ 17։

դեկրետում,— գտնվում է նրա լիակատար տրամադրության տակ և չի կարող ենթարկվել ոչ ոքի կողմից բռնագրավման»[1]։

Այսպիսով, Հայկական ՍՍՀ-ի Ժողովրդական կոմիսարների սովետի հունիսի 24-ի դեկրետով օրենսդրական հաստատում է ստանում ռազմական կոմունիզմը նոր տնտեսական քաղաքականությամբ փոխարինելու շրջադարձը։ Այդ հիման վրա նույն թվականի հուլիս-օգոստոս ամիսներին լույս տեսած մի շարք նոր դեկրետներով վերացվեցին ռազմական կոմունիզմի մնացորդները[2]։

Սովետական Ռուսաստանի համեմատությամբ Հայկական ՍՍՀ-ում ռազմական կոմունիզմից նոր տնտեսական քաղաքականության անցումը տեղի ունեցավ որոշ ուշացումով։ Դրա ամենահիմնական պատճառը պետք է համարել այն, որ երբ Սովետական Ռուսաստանում 1921 թվականի մարտին սկսեց անցումը նոր տնտեսական քաղաքականության, Սովետական Հայաստանում դեռևս շարունակվում էին դաշնակցականների փետրվարյան ավանտյուրայի հետևանքով սկսված քաղաքացիական կռիվները, որոնց հաղթական ավարտումից հետո միայն Հայաստանում հնարավոր դարձավ անցնել նոր տնտեսական քաղաքականության։

3. ԽԱՂԱՂ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՋՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։ ՆԷՊԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հայաստանի աշխատավորները կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ բոլոր ուժերով ձեռնամուխ եղան հանրապետության քայքայված ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործին, որի հաջող իրականացմանը խոշոր չափով նպաստեց նոր տնտեսական քաղաքականության կենսագործումը։

Այդ ժամանակաշրջանում ներքին տնտեսական շինարարության գծով ամենակարևոր և միաժամանակ ամենադժվարին հարցերից մեկը 1921 թվականի գարնանացանի կատարման ու բերքահավաքի կազմակերպման խնդիրն էր։ Զգացվում էր սերմացուի, լծկան ուժի, գործիքների խիստ պակասություն։ Եվ չնայած սուղ միջոցներին, սովետական իշխանությունը աշխատավոր գյուղացիությանը խոշոր օգնություն կազմակերպեց։ Գյուղացիական շատ տնտեսություններ պետությունից ստացան սերմացու, գործիքներ և ֆինանսական օգնություն։ Միայն Երևանի և Էջմիածնի գավառների գյուղացիությանը Հայաստանի սովետական կառավարությունը 1921 թվականի գարնանացանի ժամանակ տվեց 71 հազար փութ հացահատիկի սերմացու[3]։

Պետության և կարմիր բանակի զորամասերի կողմից աշխատավոր գյուղացիական տնտեսություններին մեծ օգնություն ցույց տրվեց նույն թվականի բերքահավաքի ժամանակ։ Կարմիր բանակի զորամասերի կողմից աշխատավոր գյուղացիությանն օգնություն ցույց տալու մասին Հայկական ՍՍՀ ռազ-

1 «ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու», պրակ 2, էջ 17։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61—62, 98—100։

3 Տե՛ս «Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության ժողովրդական կոմիսարիատների 1920—1922 թթ. հաշվետվությունը», էջ 67։

մական ժողովրդական կոմիսարիատը հատուկ հրաման արձակեց[1]։ Հայկական ՍՍՀ ժողկոմսովետի հատուկ դեկրետով նույն թվականի մայիսին տեղի ունեցավ կարմիր բանակի շարքերում գտնվող մեծահասակ մարտիկների զորացրում, որը զգալի չափով նպաստեց գյուղացիական տնտեսությունները աշխատավոր ձեռքերով ապահովելու գործին։

Իշխանության ձեռք առած միջոցառումների շնորհիվ գյուղատնտեսությունը որոշ չափով աշխուժացավ։ Նկատելի տեղաշարժ կատարվեց արդյունաբերության, սովետական առևտրի ծավալման, ինչպես նաև տնտեսական շինարարության այլ բնագավառներում։ Ապրանքափոխանակության ծավալման շնորհիվ սկսեցին ամրապնդվել գյուղի և քաղաքի կապերը, նոր նախադրյալներ ստեղծելով սոցիալիստական տնտեսության հետագա զարգացման համար։

Անհրաժեշտություն զգացվեց Հայաստանում իրականացնել վարչական նոր վերաբաժանում։ 1921 թվականի հուլիսի 20-ին ՀՍՍՀ ժողկոմսովետը դեկրետ ընդունեց «ՀՍԽՀ վարչական վերաբաժանումների մասին»։ Ըստ այդ դեկրետի հանրապետությունում կազմակերպվեցին Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի, Լոռու, Իջևանի, Նոր Բայազետի և Դարալագյազի գավառները, որոնք իրենց հերթին բաժանվեցին գավառակների (շրջանների)։ Բոլոր այդ ութ գավառների մեջ մտնում էին 33 գավառակ[2]։ Ազատագրված Զանգեզուրը շուտով դարձավ հանրապետության 9-րդ գավառը (6 գավառակներով)։ Այսպիսով, 1921 թվականի կեսերին հանրապետությունն ուներ 9 գավառ՝ 39 գավառակներով։ Վարչական այդպիսի բաժանումը կուսակցական և սովետական ապարատը էլ ավելի մոտեցրեց մասսաներին, նրանց աշխատանքներն էլ ավելի ճկուն դարձրեց։ Դրանով իսկ հանրապետությունում ավելի լավ հիմքերի վրա դրվեց տեղերի ղեկավարությունը կենտրոնից և ապահովվեց բանվորների, գյուղացիների ու աշխատավոր ինտելիգենցիայի ակտիվ մասնակցությունը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման աշխատանքներին։

1921 թվականի գարնանացանն ավարտելուց հետո, հանրապետությունում նախապատրաստական աշխատանքներ սկսվեցին պարենային հարկի գանձման ուղղությամբ։ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը խոշոր կարևորություն տալով այդ գործին, մոբիլիզացրեց բոլոր ուժերն ու հնարավորությունները, այն հաջողությամբ իրականացնելու համար։ Ագիտացիոն ու պրոպագանդիստական աշխատանքի միջոցով գյուղացիությանը բացատրվում էր նոր տնտեսական քաղաքականության իմաստը և նշանակությունը, պարենային հարկի տարբերությունը պարենմասնատրումից, ցույց էր տրվում սովետական իշխանության հոգատարությունը շքավոր և միջակ տնտեսությունների նկատմամբ։ Աշխատավոր գյուղացիությունն ըմբռնելով այդ, ավելի սերտորեն էր համախմբվում սովետական իշխանության շուրջը։ «Գյուղացիության վերաբերմունքը դեպի պարենտուրքը միանգամայն լավ է,— ասված է կառավարության հաղորդագրություններից մեկում։— Տուրքը գանձվում է առանց դժվարությունների։ Գյուղացիությունը լավ է ըմբռնել պարենտուրքի հաջող ավարտման անհրաժեշտությունը պետության համար»[3]։

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 5, թ. 28—29։

2 Տե՛ս «ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու», պրակ 2, էջ 83—84։

3 ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 5, թ. 34։

Աշխատավոր գյուղացիության այդ վերաբերմունքի շնորհիվ պարենհարկի առաջին գանձումը հանրապետությունում անցնում է հաջողությամբ։ Որպես պարենհարկ, սովետական կառավարությունը 1921 թվականին գյուղից ստացավ միայն 175 հազար փութ հացահատիկ[1]։ Այն ժամանակ, երբ նոր էր սկսվել գյուղատնտեսության վերականգնումը, դա անկասկած, կարևոր հաջողություն էր, որ ձեռք բերվեց դասակարգային թշնամու կատաղի դիմադրության պայմաններում։

Կուլակությունը բոլոր միջոցներով աշխատում էր ձախողել պարենհարկի գանձումը։ Հակասովետական ագիտացիային զուգընթաց, որոշ տեղերում կուլակները փորձում էին ոչ միայն չտալ պարենհարկը, այլև աշխատավոր գյուղացիներին տանել իրենց հետևից։ Սակայն Հայաստանի կոմկուսի ծավալուն աշխատանքի շնորհիվ աշխատավորական մասսաները ջախջախիչ հարված են հասցնում թշնամիների փորձերին։ «Պետք է ասել, որ պարենհարկի հաջող գանձմանը նպաստել է ամենից առաջ ինքը՝ աղգաբնակչությունը,— ասված է ՀՍՍՀ պարենավորման ժողովրդական կոմիսարիատի հաշվետվության մեջ։— Այդ խնդրում ավելի քան մի ուրիշ տեղում ազգաբնակչությունը վերաբերվեց գիտակցաբար. դա ամենալավ աղդակն է խորհրդային իշխանության բարձր ժողովրդականության»[2]։

1921 թվականի նոյեմբերի 25-ին լույս է տեսնում Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական կոմիսարների սովետի դեկրետը բամբակագործության մասին։ Հանրապետությունում բամբակագործության զարգացումը խթանելու նպատակով, դեկրետը վերացված համարեց պետական մենաշնորհը և սահմանեց, որ 1922 և 1923 թվականներին բամբակագործներն ազատվում են պարենհարկից, նրանց թույլատրվում է ընդհանուր նորմաներից դուրս ազատ հողաբաժիններ ունենալ և վարկեր ստանալ։

Նէպին անցնելու առաջին շրջանում կոմունիստական կուսակցության և սովետական իշխանության ձեռք առած միջոցառումների շնորհիվ միջակ գյուղացիությունը վճռական շրջադարձ կատարեց դեպի սովետական իշխանությունը։ Դրան նպաստեցին հետևյալ հանգամանքները. ա) սովետական իշխանությունը կարողացավ վերջնականապես լուծել հողային հարցը, որի համար դարեր շարունակ պայքարել էր գյուղացիությունը։ Պետությունը աշխատավոր գյուղացիությանն ապահովեց հողով. բ) նոր տնտեսական քաղաքականությանն անցնելով, սովետական իշխանությունը ամենալայն օգնություն կազմակերպեց աշխատավոր գյուղացիությանը։ Պետությունը գյուղացիներին տվեց սերմացու, վարկ, գյուղատնտեսական գործիքներ. գ) գյուղատնտեսական և արդյունաբերական ապրանքների գների սովետական քաղաքականությունը, որի նպատակն էր մոտեցնել մկրատի ծայրերը, ավելի ամրապնդեց բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքը։

Սակայն վերականգնման շրջանի սկզբում գյուղատնտեսության զարգացմանն արգելակում էին մի շարք լուրջ դժվարություններ։ Հայաստանում գյու-

---

1 Տե՛ս «Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության ժողովրդական կոմիսարիատների 1920—1922 թթ. հաշվետվությունը», էջ 89։

2 Նույն տեղում։

ղատնտեսությունը բավականին հետամնաց էր, մշակման գործիքները՝ պրիմիտիվ, ցանքերը կատարվում էին մեծ մասամբ առանց սերմազտման և առանց պարարտացման։ Ամբողջությամբ քայքայված էր առանց այն էլ շատ քիչ հողատարածություններ ընդգրկող ոռոգման սիստեմը։ Այդ բոլորի հետևանքով ստացվում էր ցածր բերք։ Մյուս կողմից զգալի տարբերություն կար արդյունաբերական և գյուղատնտեսական ապրանքների գների միջև, ըստ որում գյուղատնտեսական ապրանքների գները ցածր էին, իսկ արդյունաբերական ապրանքներինը՝ բարձր։ Այդ հանգամանքը դժգոհություն էր ստեղծում գյուղացիության մեջ և իր հերթին արգելակում գյուղատնտեսության վերականգնման աշխատանքները, պետական և կոոպերատիվ առևտրի ծավալումը։

Այդ ժամանակաշրջանում կոմունիստական կուսակցության և սովետական պետության առջև լուրջ խնդիր ծառացավ՝ նախատեսել գյուղատնտեսության զարգացման հետագա ուղիները, նշել միջոցառումներ գյուղի և քաղաքի միջև ապրանքափոխանակություն ծավալելու, գյուղը սոցիալիզմի ուղիով առաջ տանելու համար։

Նոր տնտեսական քաղաքականությանն անցնելու կապակցությամբ Վ. Ի. Լենինը մեծ նշանակություն էր տալիս գյուղի և քաղաքի միջև ապրանքափոխանակությունը կազմակերպելու և ընդարձակելու գործին, որը պետք է կատարվեր առաջին հերթին պետական և կոոպերատիվ առևտրի ծավալման միջոցով։ Իր կարևորությամբ և հրատապությամբ այդ հարցը Վ. Ի. Լենինը տվյալ ժամանակաշրջանում համարում էր առաջնակարգ հարց։ «Սա իր կարևորությամբ ու հրատապությամբ ներկայումս առաջին հարցն է,— գրել է Վ. Ի. Լենինը 1921 թվականի մայիսին։— Նախ՝ առանց բանակին ու քաղաքային բանվորներին լրիվ ու կանոնավոր կերպով պարեն մատակարարելու՝ պետությունը չի կարող տնտեսական շինարարություն կատարել ընդհանրապես, իսկ ապրանքափոխանակությունը պետք է դառնա պարեն հավաքելու գլխավոր միջոցը։ Երկրորդ՝ ապրանքափոխանակությունն արդյունաբերության ու հողագործության ճիշտ փոխհարաբերության ստուգումն է, ինչպես և հիմքը ամեն մի աշխատանքի, որի նպատակն է շատ թե քիչ կանոնավոր գործող դրամական սիստեմ ստեղծել... ապրանքափոխանակության հարցի վրա պետք է այժմ գլխավոր ուշադրությունը դարձնեն բոլոր տնտեսարհուրդները, տնտեսական շինարարության բոլոր օրգանները»[1]։

Այնուհետև, Վ. Ի. Լենինը նշում է, որ այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ է սովետական պետության, նրա տեղական օրգանների կողմից ամեն կերպ խրախուսել մանր հողագործի նախաձեռնությունը, ձեռներեցությունը։ Դա մեծ չափով կնպաստի ապրանքափոխանակության ավելի ծավալմանը[2]։

Այս տեսակետից խոշոր նշանակություն ունեցան Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական կոմիսարների սովետի 1921 թվականի հունիսի 3-ի և նոյեմբերի 24-ի դեկրետները։ Հունիսի 3-ի դեկրետը սահմանում էր, որ Հայկոոպի ցանցում ընդգրկված սպառողական կոոպերացիան իրավունք ունի՝ ա) փոխանակել, գնել և վաճառել թե գյուղատնտեսական արտադրության մթերքներ, թե մասնավոր

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 32, էջ 491—492։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 494—495։

արդյունաբերական ձեռնարկությունների արտադրած ապրանքներ և թե տնայնագործական արտադրանք. բ) սովետական օրենսդրության համաձայն կնքել պայմանագրեր գյուղատնտեսական և քաղաքային արտադրող խմբերի, ինչպես նաև կոոպերատիվների հետ՝ մթերքների և առարկաների պատրաստման, վերամշակման, գնման ու վաճառքի մասին. գ) կազմակերպել մթերքների ձեռք բերման և վերամշակման արտադրական ձեռնարկություններ և այլն[1]։

Այդ դեկրետից հետո 1921 թվականի կեսերից սկսվում են Հայաստանի սպառողական կոոպերացիայի՝ Հայկոոպի և նրա ստորին կազմակերպությունների վերակազմավորման և ուժեղացման աշխատանքները։ 1921 թվականի վերջերին Հայկոոպի ցանցը ամբողջ հանրապետությունում իր մեջ ընդգրկում էր 121 միավոր[2]։ Հայկոոպն իր բաժանմունքներն ուներ նաև եղբայրական սովետական հանրապետությունների տարբեր քաղաքներում՝ Թբիլիսիում, Բաթումում, Սուխումում, Բաքվում և այլն։ Հայկոոպին տրված էր նաև արտաքին առևտրի իրավունք, որն իրականացնելու համար նա իր բաժանմունքներն ուներ Թավրիզում, Կոստանդնուպոլսում և Եվրոպայի մի շարք երկրներում[3]։ Այդ բաժանմունքների միջոցով նա, պետական այլ կազմակերպությունների հետ միասին, իրականացնում էր ապրանքափոխանակության գործը կապիտալիստական որոշ երկրների հետ։

1921 թվականի վերջերին և 1922 թվականի սկզբներին հանրապետության տարբեր գավառներում Հայկոոպը հիմնել էր նաև արտադրական որոշ ձեռնարկություններ, որոնք ընդգրկում էին օճառի արտադրությունը, ջուլհակային արհեստանոցները, թիթեղի մշակությունը, ծխախոտի և լուցկու գործարանները, կոշկակարանոցները, և մի շարք այլ արհեստանոցներ ու մանր ձեռնարկություններ։ Դրանց միջոցով սպառողական կոոպերացիան մեկ կողմից զարկ էր տալիս որոշ ապրանքների արտադրությանը, մյուս կողմից, որը ամենից գլխավորն է, ավելի ու ավելի ծավալում ապրանքափոխանակությունը քաղաքի ու գյուղի միջև։ Բացի դրանից, Հայկոոպը իրագործում էր աշխատավորական գյուղացիական տնտեսություններին անհրաժեշտ նյութերի և արտադրական որոշ գործիքների մատակարարումը։

1921 թվականի օգոստոսի 10-ին Հայկական ՍՍՀ Ժողովրդական կոմիսարների սովետը դեկրետ հրատարակեց տնայնագործությանը և մանր արդյունաբերությանն օժանդակելու միջոցառումների մասին։ Այդ դեկրետով նոր, ավելի նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում հանրապետությունում տնայնագործական կոոպերացիայի զարգացման համար[4]։

Հայկական ՍՍՀ Ժողովրդական կոմիսարների սովետը 1921 թվականի օգոստոսի 14-ի դեկրետով ժողովրդական տնտեսության Գերագույն խորհրդին կից հիմնում է կոոպերացիայի, տնայնագործության և մանր արդյունաբերության վարչություն, որը կոչված էր նպաստելու այդ ճյուղերի զարգացմանը, այն ծառայեցնելով սոցիալիստական տնտեսության շահերին[5]։

1 Տե՛ս «ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու», պրակ 2, էջ 46—47։
2 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան 1920—1925 թթ.» (ժողովածու), էջ 257։
3 Տե՛ս նույն տեղում։
4 Տե՛ս «ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու», 1921, № 2, էջ 10։
5 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21։

Նկատի ունենալով կոոպերատիվ շարժման հաջողությունները և կարևոր դերը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործում, Հայկական ՍՍՀ ժողկոմսովետը, որպես 1921 թվականի հունիսի 3-ի դեկրետի զարգացում, նույն թվականի նոյեմբերի 24-ին նոր դեկրետ է հրատարակում միասնական կոոպերացիայի մասին։ Դեկրետում ասված էր. «Հայաստանի կոոպերատիվ շինարարության հիմքում դնել միասնական կոոպերացիայի սկզբունքը, որ նկատի ունի համախմբել գյուղի և քաղաքի մանր աշխատավորական արտադրողներին, յուրացնելով սպառողական, գյուղատնտեսական ու արդյունաբերական կոոպերացիայի գործունեությունը»[1]։

Դեկրետը նախատեսում էր ամեն կերպ աջակցել մանր արտադրողներին կոոպերացիայի մեջ համախմբելուն, որի համար հանձնարարվում էր պետական կազմակերպություններին. ա) պատվերը տալ կոոպերատիվներին՝ նրանց առավելություն տալով մասնավորի նկատմամբ. բ) պետական հում նյութից, արտադրական գործիքներից, սերմացուից, ինչպես նաև դրամական միջոցներից ավանսավորել կոոպերատիվ ընկերություններին. գ) մասնավոր անձանց նկատմամբ կոոպերատիվներին առավելություն տալ՝ գործիքներ, շենքեր ձեռք բերելու և այլ խնդիրներում[2]։

Այդ որոշումների կենսագործումով 1921—1922 թվականներին հանրապետությունում ավելի ու ավելի են ամրապնդվում սպառողական և տնայնագործական կոոպերացիաների դիրքերը։ Իսկ գյուղատնտեսական կոոպերացիայի կազմակերպման և ծավալման ուղղությամբ նախապատրաստական աշխատանքներ են տարվում։

1921 թվականի սեպտեմբերին կազմակերպվում է Հայպետառը (հետագայում վերանվանվեց Հայառ), որի առջև խնդիր է դրվում միավորել Սովետական Հայաստանի ամբողջ պետական առևտուրը և լայնորեն ծավալել այն։

1921—1922 թվականներին Սովետական Հայաստանում որոշ աշխատանքներ են կատարվում ոռոգման ուղղությամբ։ Պետության ձեռնարկած առաջին միջոցառումների և աշխատավոր գյուղացիության ակտիվ մասնակցության շնորհիվ հիմնականում վերականգնվում է նախկինում գոյություն ունեցած ոռոգման ցանցը։

1922 թվականի հոկտեմբերին սկսվում է Շիրակի ջրանցքի շինարարությունը, որը առաջին խոշոր կառուցումն էր ոռոգման բնագավառում։ Սակայն ջրանցքի շինարարության համար զգացվում էր ֆինանսական միջոցների պակասություն։ Այդ պակասը լրացնելու նպատակով Ալեքսանդրապոլի գավառի ոռոգման և էլեկտրիֆիկացիայի կոմիտեն հատուկ կոչով դիմում է հանրապետության աշխատավորությանը. «...20 տարուց ավելի է, որ Շիրակի աշխատավորը երազում է ջրանցք անցկացնելու մասին,— ասված էր կոչում,— բայց այդ երազները նա կարողացավ իրականացնել միայն այսօր, երբ նա դարձել է իր երկրի և իր բախտի միակ տնօրենը։

Սկսված շինարարական մեծ աշխատանքը չի կրում զուտ տեղական բնույթ ...Շիրակի աշխատավորությունը սկսել է այս մեծ գործը այն խորին համոզ-

---

1 «ՀՍՍՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու», 1921, № 13, էջ 133։

2 Տե՛ս նույն տեղում։

մունքով, որ մենակ չի մնալու, որ Հայաստանի գյուղացին ու բանվորը կմնան նրան օգնության եղբայրական ձեռքը և ջրանցքի աշխատանքները կգնան առանց հապաղելու։

Այժմ խոսքը ձեզն է Հայաստանի աշխատավորներ։ Հասցրեք որքան կարող եք ձեր օգնությունը, որքան էլ նա քիչ լինի»[1]։

Մեծ ոգևորությամբ արձագանքելով այդ կոչին, Հայաստանի աշխատավորները Շիրակի ջրանցքի կառուցման ֆոնդն են մուծում 35.771 ռուբլի[2]։ Ջրանցքի կառուցմանը նրանք օգնում են ոչ միայն ֆինանսական միջոցներով, այլև բանվորական ուժով։ Հայաստանի համարյա բոլոր գավառներից մեծ թվով աշխատավորներ ակտիվ մասնակցում են ջրանցքի շինարարությանը, որը հանդիսացավ Սովետական Հայաստանի առաջին համաժողովրդական շինարարություններից մեկը։

Այդ տարիներին սկսվում են Երևանի էլեկտրականի ընդարձակման և նոր էլեկտրականների կառուցման նախապատրաստական աշխատանքները։ Առաջին քայլերն են կատարվում քայքայված արդյունաբերության վերականգնման ուղղությամբ։

Հանրապետությունում տնտեսական շինարարությանը զարկ տալու նպատակով 1921 թվականի հոկտեմբերին Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմսովետին կից ստեղծվում է տնտեսական խորհրդակցություն, որը միավորում և ղեկավարում է հանրապետության բոլոր տնտեսական հաստատությունների գործունեությունը։ 1921—1922 թվականներին սկսում են աշխատել Երևանի գինու-կոնյակի «Արարատ» գործարանը, երկու կաշեգործարանները և ուրիշ ձեռնարկություններ։ Սովետական Ռուսաստանից եղբայրական օգնության կարգով ստացված սարքավորումներով սկսում է ընդարձակվել պոլիգրաֆ արդյունաբերությունը։ 1922 թվականին Իվանովո-Վոզնեսենսկ քաղաքի բանվորներից նվեր է ստացվում տեքստիլ գործարանի սարքավորում և հիմնադրվում է Ալեքսանդրապոլի տեքստիլ գործարանը՝ Սովետական Հայաստանի նորաստեղծ արդյունաբերության առաջին ձեռնարկություններից մեկը։

1921 թվականի վերջերին և 1922 թվականի սկզբներին հանրապետությունում արդեն նկատելի են դառնում առաջին հաջողությունները ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ուղղությամբ։

Նոր տնտեսական քաղաքականության առաջին տարում Սովետական Հայաստանի ձեռք բերված հաջողությունները ամփոփվեցին հանրապետության սովետների առաջին համագումարում, որը աշխատեց 1922 թվականի հունվարի 30-ից մինչև փետրվարի 4-ը։ Ժողովրդական կոմիսարների սովետի հաշվետվության մեջ Ալ. Մյասնիկյանը նշեց, որ «...այս մի տարվա ընթացքում խորհրդային կառավարությունը Հայաստանում աշխատել է, մի կողմից՝ վերացնել հինը, անպետքը, մյուս կողմից՝ կամաց-կամաց ամրապնդել իր հիմքերը, գլուխ բերել այն գործը, որ դրված է հայ բանվորների և գյուղացիների ուսերին»[3]։

Զեկուցման մեջ նշված էր, որ կուսակցությունը խոշոր ուշադրություն է դարձրել գյուղատնտեսության վրա և զգալի օգնություն է ցույց տվել աշխա-

1 «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 1, էջ 51։

2 Տե՛ս նույն տեղում։

3 Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Ընտիր երկեր, էջ 391։

տավոր գյուղացիությանը։ Միայն հողագործության կոմիսարիատը մեկ տարվա ընթացքում աշխատավոր գյուղացիությանը բաց էր թողել 50 հազար փութ հացահատիկ՝ որպես սերմացու, 10 հազար փութ հացահատիկ՝ որպես սննդամթերք և 6000 գյուղատնտեսական զանազան գործիքներ[1]։ Բացի դրանից, կառավարությունն աշխատավոր գյուղացիությանն օգնել էր նաև ֆինանսական միջոցներով։

1922 թվականի նոյեմբերին Երևանում գումարվում է Հայաստանի գյուղացիական առաջին համագումարը, որին մասնակցում էին բոլոր գավառների ներկայացուցիչները։ Առաջին իսկ նիստում համագումարը հեռագիր է ընդունում՝ ուղղված Վ. Ի. Լենինին։ Ջերմորեն ողջունելով մեծ առաջնորդին, պատգամավորները նշում էին, որ «միայն Սովետական Ֆեդերատիվ Ռուսաստանի հետ համերաշխ ու լիակատար համագործակցությամբ փոքրիկ Հայաստանին կհաջողվի օգտագործել մինչև օրս թաքնված հնարավորությունները։ Այդ հեռանկարով ոգեշնչված համագումարը ձեռնամուխ է լինում իր աշխատանքներին և Ձեր միջոցով իր ընկերական ողջույնն է հղում ամբողջ Ռուսաստանի պրոլետարիատին ու գյուղացիությանը»[2]։

Համագումարը լսում է զեկուցումներ ու հաղորդումներ հանրապետության գյուղատնտեսության բոլոր հիմնական բնագավառների վիճակի և հետագա խնդիրների մասին, մշակում միջոցառումներ գյուղատնտեսության բարձրացման ուղղությամբ։

1921 թվականին Հայաստանում զգալիորեն աճել էին արհեստակցական միությունները, համարյա բոլոր գավառներում ստեղծվել էին արհմիութենական բյուրոներ։ Այդ ժամանակ Հայաստանի արհմիությունների շարքերում ընդգրկված էին մոտ 16 հազար աշխատավոր։ Դա մի խոշոր բանակ էր, որը կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ լծված էր ժողովրդական տնտեսության վերականգնման աշխատանքներին։

Նույն թվականի օգոստոսի 20—24-ը Երևանում տեղի ունեցավ Հայաստանի արհմիությունների առաջին համագումարը, որին մասնակցում էին 198 պատգամավոր։ Իր որոշումներում համագումարը նշեց հանրապետության արհմիությունների գործնական խնդիրները երկրի զարգացման տվյալ էտապում։ Համագումարը հատկապես ընդգծեց արհեստակցական միությունների ակտիվ մասնակցության անհրաժեշտությունը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործին։

Համագումարից հետո արհմիությունների աշխատանքները նոր թափ են ստանում։ Զգալի գործ է կատարվում նրանց շարքերի ամրապնդման, դեպի աշխատանքը կոմունիստական վերաբերմունք ունենալու, աշխատանքային կարգապահությունն ամրապնդելու և այլ բնագավառներում։

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործում ակտիվ մասնակցություն ունեցավ երիտասարդությունը։

1921 թվականի օգոստոսի 23—24-ին Երևանում տեղի ունեցավ Հայաստանի կոմերիտմիության առաջին համագումարը, որը կարևոր դեր խաղաց

---

1 Տե՛ս Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Ընտիր երկեր, էջ 396։

2 «Աշխատավորների նամակները Վ. Ի. Լենինին», Երևան, 1961, էջ 414։

երիտասարդության ուժերի մոբիլիզացման, նրա կոմունիստական դաստիարակության գործի կազմակերպման ուղղությամբ։ Համագումարի որոշմամբ Հայաստանի կոմերիտմիությունը միավորվեց Ռուսաստանի կոմերիտմիությանը և դարձավ նրա մարտական ջոկատներից մեկը։

Դնալով ամրապնդվում էր Սովետական Ռուսաստանի ներքին և միջազգային դրությունը, որը հիմք էր ծառայում անդրկովկասյան սովետական հանրապետությունների ներքին ու միջազգային դրության ամրապնդման համար։

1921 թվականի հոկտեմբերի 13-ին, Կարսում, մի կողմից Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի սովետական հանրապետությունների, մյուս կողմից քեմալական Թուրքիայի միջև կնքվում է պայմանագիր, որը համապատասխանում էր նույն թվականի մարտի 16-ին Մոսկվայում Սովետական Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրի սկզբունքներին։ Բանակցություններին մասնակցում էր Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչը։ «Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը,— ասված է Կարսի պայմանագրի առաջին հոդվածում,— և Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի խորհրդային հանրապետությունների կառավարությունները համարում են ոչընչացված և ուժը կորցրած այն բոլոր դաշնագրերը, որոնք կապվել են դաշնագրվող կողմերի տերիտորիաների վրա անցյալում գերիշխանություն բանեցնող կառավարությունների միջև այդ տերիտորիաների վերաբերյալ, նմանապես այն դաշնագրությունները, որոնք կապվել են երրորդ պետությունների հետ և որոնք վերաբերում են անդրկովկասյան հանրապետություններին»[1]։

Կարսի պայմանագրով վերջնականապես չեղյալ համարվեց 1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում Թուրքիայի և դաշնակցականների միջև կնքված պայմանագիրը։

Սակայն Հայաստանին պատկանող տերիտորիաների զգալի մասը մնաց Թուրքիայի ձեռքում, որը նա նվաճել էր դեպի Անդրկովկաս իր վերջին երկու արշավանքների ժամանակ՝ 1918—1920 թվականներին և դրանից առաջ։

1921 թվականի նոյեմբերին լրացավ Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման առաջին տարեդարձը։ Նոյեմբերի 16-ին լույս տեսավ Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական կոմիսարների սովետի դեկրետը 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ը՝ դաշնակցականների հակաժողովրդական իշխանության տապալման և Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման օրը, Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների համաժողովրդական տոն հայտարարելու մասին։

Նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի աշխատավորները մեծ խանդավառությամբ տոնում են իրենց ազատագրման առաջին տարեդարձը։ Ամենուրեք, բոլոր արտադրական ձեռնարկություններում, հիմնարկներում, գյուղերում հրավիրվում են աշխատավորների ժողովներ։

Հայաստանի աշխատավորների տոնը նրանց հետ միասին նշում են նաև եղբայրական սովետական հանրապետությունների բանվորներն ու գյուղացիները։

Այդ տարեդարձի առթիվ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն ՌԿ(բ)Կ Անդրկովկասյան երկ-

---

1 ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 5, թ. 54։

բային կոմիտեի անունից Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմին ողջույնի հեռագիր է ուղարկում, որտեղ ասված էր. «Մի տարի սրանից առաջ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը տեսնելով իր հայրենիքի բազմաչարչար բանվորների ու գյուղացիների անմեղ արյան վտակները, հաստատապես որոշեց վերջ դնել մեկընդմիշտ այդ տանջանքներին և ապըստամբվեց Հայաստանի աշխատավորությանը ծաղրող դաշնակների դեմ։ Ապըստամբությունը պսակվեց հաղթանակով։ Հայաստանում խաղաղություն և հանդըստություն է տիրում։ Այժմ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը պարծանքով կարող է հայտարարել, որ միայն նա կարողացավ հաստատել խաղաղությունը և բարի դրացիական հարաբերությունները հարևան պետությունների հետ»[1]։

Ուշագրավ է նաև Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի քարտուղար Ս. Մ. Կիրովի ողջույնը։ «Մենք խորը համոզված ենք, որ Անդրկովկասի բոլոր հանրապետությունների միացման աշխատանքը մոտիկ ապագայում կպսակվի կատարյալ հաջողությամբ և այդ իսկ ակտով ազգամիջյան հաշտությունն էլ ավելի անխախտ կդառնա, անդրկովկասյան ժողովուրդների եղբայրությունն անհողդողդ կմնա»[2]։

* * *

ՌԿ(բ)Կ XI համագումարում (1922 թվականի մարտ), Կենտկոմի քաղաքական հաշվետվության մեջ Վ. Ի. Լենինն ամփոփվելով նոր տնտեսական քաղաքականության մեկ տարվա արդյունքները, ընդգծեց, որ «մենք մի տարի նահանջում էինք։ Այժմ մենք պետք է ասենք կուսակցության անունից, բավա՛կան է։ Մենք հասել ենք այն նպատակին, որը հետապնդում էր այդ նահանջը։ Այդ շրջանը վերջանում է, կամ վերջացել է։ Այժմ առաջ է մղվում ուրիշ նպատակ՝ ուժերի վերախմբավորումը»[3]։ Վ. Ի. Լենինը միաժամանակ նշեց, որ ուժերի այդ վերախմբավորման նպատակն է նախապատրաստել հարձակումը մասնավոր կապիտալի դեմ տնտեսական բնագավառում։

Գնահատելով նեպի մեկ տարվա արդյունքների նշանակությունը, Վ. Ի. Լենինն ընդգծեց, որ այդ արդյունքները փայլուն կերպով ապացուցեցին կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության քաղաքականության ճշտությունը, որի շնորհիվ մեր երկրի բանվոր դասակարգը և աշխատավոր գյուղացիությունը ծավալելով իրենց ստեղծագործական ուժերը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործում, ավելի ու ավելի կուռ շարքերով համախմբվեցին կոմունիստական կուսակցության ու սովետական կառավարության շուրջը։

Ձինված Վ. Ի. Լենինի ցուցումներով և ՌԿ(բ)Կ XI համագումարի որոշումներով, Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները շարունակում էին հերոսական պայքարը հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վերականգնման համար։

---

1 «Կոմունիստ» (Բաքու), 1921, № 238։

2 Նույն տեղում, № 236։

3 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 329։

Սովետական հանրապետությունների ձեռք բերած հաջողությունները ներքին քաղաքականության բնագավառում մեծ նշանակություն ունեցան նրանց միջազգային դրության ամրապնդման տեսակետից։ Նոր պայմաններում վճռական հակահարված տալով ներքին ու արտաքին թշնամիներին, սովետական պետությունը հաստատ կերպով իրականացնում էր իր լենինյան խաղաղասիրական քաղաքականությունը։

Մինչդեռ այդ ժամանակ կապիտալիստական աշխարհի դրությունը բնութագրվում էր ներքին ու արտաքին հակասությունների հարաճուն աճմամբ։ Մավալվում էր արդյունաբերական ճգնաժամը, աճում էին հեղափոխական շարժումները, վերելք էին ապրում ազգային-ազատագրական շարժումները գաղութային և կիսագաղութային երկրներում։ Ավելի ու ավելի էին սրվում հակասությունները բուրժուական պետությունների միջև։

Սովետական պետության նկատմամբ միջազգային ռեակցիան՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու ԱՄՆ-ի իմպերիալիստների գլխավորությամբ, տվյալ ժամանակաշրջանում իր ծրագրերը կառուցում էր այն հաշվով, որ իբր թե սովետական իշխանությունը անկարող է սեփական ուժերով ու միջոցներով հաղթահարել ներքին դժվարությունները, վերացնել քայքայվածությունը, աղքատությունն ու սովը։ Նրանք հուսով էին, որ սովետական պետությունը հարկադրված կդիմի զիջումների, ստրկական պայմանագրեր կնքելով բուրժուական պետությունների հետ։ Միաժամանակ իմպերիալիստները մեծ հույսեր էին կապում մեր երկրի ներքին թշնամիների հետ, կարծելով, որ վերջիններին կըհաջողվի կործանել սովետական պետությունը և վերականգնել շահագործողների տիրապետությունը։ Խաղաղ շինարարության մեկ տարվա հաջողությունները սովետական հանրապետություններում խորտակեցին միջազգային իմպերիալիստական ռեակցիայի այդ հույսերը։

1922 թվականի փետրվարի 22-ին Մոսկվայում կայացավ ՌՍՖՍՀ, ուկրաինական, բելոռուսական, վրացական, ադրբեջանական, հայկական, բուխարական-խորեզմական և հեռավորարևելյան հանրապետությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը։ Այդ խորհրդակցությունը միահամուռ որոշում ընդունեց սովետական հանրապետությունների ներկայացուցչությունը հանձնել Սովետական Ռուսաստանին՝ առաջիկայում կայանալիք Ճենովայի կոնֆերանսում բոլոր սովետական հանրապետությունների շահերը միասնաբար պաշտպանելու համար։ Այսպիսով, օտարերկրյա իմպերիալիստներին հակահարված տալու նպատակով, ստեղծվեց ութը սովետական հանրապետությունների դիվանագիտական դաշինքը Սովետական Ռուսաստանի հետ, որը ոչ միայն Ճենովայի և Հաագայի կոնֆերանսների ժամանակ, այլև հետագայում խոշորագույն նշանակություն ունեցավ սովետական պետության լենինյան արտաքին քաղաքականության նորանոր հաղթանակների, նրա միջազգային դիրքերի ամրապնդման գործում։ Ճենովայի կոնֆերանսի սովետական պատվիրակության անդամ էր Սովետական Հայաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Ա. Բեգզադյանը։

Միջազգային ասպարեզում սովետական պետության վարած հաստատուն քաղաքականությունը, որը զգաստ կերպով հաշվի էր առնում իմպերիալիստական լագերի ուժերի հարաբերությունը և օգտագործում նրանց միջև առաջա-

ցած հակասությունները, հնարավորություն տվեց կուսակցությանը և սովետական կառավարությանը, որ առաջնորդվում էր Վ. Ի. Լենինի այն ցուցումով, թե «այժմ միջազգային հեղափոխության վրա մենք մեր գլխավոր ներգործությունն անում ենք մեր տնտեսական քաղաքականությամբ»[1], հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնել ներքին խնդիրների, տնտեսական շինարարությունն էլ ավելի լայն ճակատով ծավալելու վրա։

1922 թվականին Ճենովայում և Հաագայում տեղի ունեցած կոնֆերանսներում կապիտալիստական երկրները դիվանագիտական ճնշման միջոցով ձգտում էին Սովետական Ռուսաստանի վզին փաթաթել համաձայնության ստրկական պայմանագրեր։ Ճենովայի կոնֆերանսում, օրինակ, եվրոպական կապիտալիստներն ամեն միջոց գործադրեցին պարտավորեցնելու Սովետական Ռուսաստանին վճարել ցարական կառավարության բոլոր պարտքերը և փոխառությունները, օտարերկրյա նախկին տերերին վերադարձնել Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակի շնորհիվ ազգայնացված բոլոր ֆաբրիկաներն ու գործարանները և այլն։ Կոնֆերանսում սովետական պատվիրակությունը վճռական հակահարված տվեց Անտանտի իմպերիալիստների փորձերին և մերժեց նրանց պահանջները։ Ճենովայի կոնֆերանսի որոշմամբ նույն թվականի հուլիսին Հաագայում հրավիրվեց եվրոպական երկրների նոր կոնֆերանս։ Այստեղ ևս, հանդիպելով սովետական պատվիրակության վճռական հակահարվածին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և մյուս երկրների իմպերիալիստների հարձակումները սովետների երկրի դեմ ձախողվեցին։

Սովետական պատվիրակությունն այդ կոնֆերանսներում առաջարկելով անցկացնել սպառազինությունների ընդհանուր կրճատում, միաժամանակ ցուցադրեց սովետական կառավարության խաղաղասիրական քաղաքականությունը։ Չնայած այդ առաջարկը մերժվեց կոնֆերանսի կողմից, բայց ըստ էության կարևորագույն նշանակություն ունեցավ իմպերիալիստների՝ որպես նոր պատերազմի հրձիգների, մերկացման գործում։ Ճենովայի կոնֆերանսի ժամանակ Սովետական Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև Ռապալոյում կնքված պայմանագրով ճեղքվեց կապիտալիստական երկրների միասնական ճակատը։ Այդ պայմանագրով դիվանագիտական նորմալ հարաբերություններ հաստատվեց Սովետական Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև։

Սովետական կառավարությունը Ճենովայի և Հաագայի կոնֆերանսներում կարողացավ որոշակի հաջողություններ ձեռք բերել շնորհիվ այդ ժամանակ հաստատված սովետական բոլոր հանրապետությունների անսասան դիվանագիտական դաշինքի։

4. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

Սովետական Հայաստանի ներքին դրության բարելավումը և ժողովրդական տնտեսության վերականգնման աշխատանքներն ընթանում էին Սովետական Ռուսաստանի կառավարության, ռուս մեծ ժողովրդի և սովետական մյուս ժողովուրդների կողմից ցույց տրվող եղբայրական օգնության, նրանց միջև

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 32, էջ 562։

հարաճուն կերպով ամրապնդվող բարեկամության և համագործակցության պայմաններում։

1921 թվականի մայիս-նոյեմբեր ամիսների ընթացքում Սովետական Ռուսաստանից օգնության կարգով Հայաստան է ուղարկվել 1.545 հազար ռուբլի ոսկեդրամ, 426 հազար փութ հացահատիկ և ալյուր, 50 հազար փութ ձուկ, 7000 փութ շաքար, 7 վագոն բրինձ, 1,5 միլիոն արշին մանուֆակտուրա, 10.173 գյուղատնտեսական գործիքներ, 12 վագոն դեղորայք, 12 հազար ձեռք դինվորական հանդերձանք, մի քանի հարյուր հազար գիրք, հազարավոր փթերով թուղթ, ոսկով 100 հազար ռուբլու արժողությամբ հագուստեղեն, մեծ քանակությամբ հեռախոսային և հեռագրական ապարատներ ու սարքավորում, 2 տպարանի, 1 ցինկոգրաֆիայի, 1 վիմագրատան և 2 կազմատան սարքավորումներ, մեծ քանակությամբ լծկան անասուններ, ավտոմեքենաներ և այլն[1]։ Նույն ժամանակամիջոցում եղբայրական օգնության կարգով Սովետական Ադրբեջանից Հայաստան է ուղարկվել 1.177 հազար փութ վառելանյութ (մազութ, նավթ, բենզին, մեքենայի յուղ)[2]։

1922 թվականի փետրվարին Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների սովետների դեպուտատների առաջին համագումարում Հայկական ՍՍՀ կառավարության հաշվետվության մեջ ամփոփելով 1921 թվականի սկզբներից մինչև 1922 թվականի սկիզբը Սովետական Ռուսաստանից ստացած օգնության արդյունքները, Ալ. Մյասնիկյանը նշել է, որ այդ ժամանակամիջոցում Հայաստանը Սովետական Ռուսաստանից ստացել է միայն դրամական օգնություն 3,5 միլիոն ռուբլի ոսկով[3]։ Համագումարը արձանագրել է, որ նույն ժամանակամիջոցում Ռուսաստանից Հայաստան է ուղարկվել 2.895 հազար փութ կենսամթերք և զանազան ապրանքներ[4]։

1921 թվականի անբերրիության հետևանքով Սովետական Ռուսաստանի մի շարք նահանգներում, հատկապես Մերձվոլգյան շրջաններում բռնկված մեծ սովը ընդգրկել էր 23,3 միլիոն բնակչություն։ Մյուս նահանգների հետ միասին, որոնք համեմատաբար քիչ էին վնասվել երաշտից, 1921—1922 թվականներին Ռուսաստանում սովյալների թիվը հասնում էր 32 միլիոնի։

Ահա այդպիսի ծանր պայմաններում Սովետական Ռուսաստանը, եղբայրական օգնության ձեռք մեկնեց բոլոր այն ժողովուրդներին, որոնք կարիքի մեջ էին, այդ թվում նաև հայ ժողովրդին։ Սովետական Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները իրենց հերթին, 1921—1922 թվականներին, Ռուսաստանում բռնկված սովի ժամանակ, իրենց սուղ միջոցներից բաժին էին հանում Ռուսաստանի սովյալներին։ Հօգուտ Ռուսաստանի սովյալների, Հայաստանի բանվորներն ու ծառայողները նվիրաբերում էին իրենց աշխատավարձը, ստացված կենսամթերքների նորմաները, կազմակերպում էին շաբաթօրյակներ։ Աշ-

---

1 Տե՛ս «Восстановление народного хозяйства Армянской ССР» (Материалы и документы за 1921—1928 гг.), Երևան, 1958, էջ 99—100։

2 Տե՛ս նույն տեղում։

3 Տե՛ս «Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորական խորհուրդների առաջին համագումարի արձանագրությունը», Երևան, 1922, էջ 18։

4 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 5 փետրվարի 1922 թ.։

խատավոր գյուղացիները Սովետական Ռուսաստանի սովյալների համար գյուղատնտեսական տարբեր մթերքներ էին ուղարկում։ Ճիշտ է, այդ օգնությունը մեծ չէր, բայց այն կարևոր և ուսանելի է սովետական ժողովուրդների բարեկամության, նրանց եղբայրական ամուր կապերի առումով։

1921 թվականի գյուղատնտեսության համար անբարենպաստ պայմանների (մինչև հուլիս շարունակվող քաղաքացիական կռիվները, աշխատավոր ձեռքերի, գործիքների, սերմացուի պակասը և այլն) և որոշ գավառներում մորեխի պատճառած վնասների ու մասնակի անբերրիության հետևանքով 1922 թվականի սկզբներին սով է բռնկվում նաև Սովետական Հայաստանում, որն ընդգրկում է բնակչության մոտ մեկ քառորդը[1]։

Սովետական Հայաստանի Ժողովրդական կոմիսարների սովետի 1922 թվականի փետրվարի 8-ի որոշմամբ Սովետական Ռուսաստանի կողմից օգնության կարգով Հայաստան ուղարկված 75 հազար ռուբլին (ոսկով) հատկացվում է սովյալներին օգնելու ֆոնդին։ Բացի դրանից, նույն որոշմամբ այդ ֆոնդի համար կառավարության միջոցներից հատկացվում է ևս 300 հազար ռուբլի (ոսկով)[2]։

Ոչ լրիվ տվյալներով 1922 թվականի ընթացքում Սովետական Ռուսաստանից օգնության կարգով Հայաստան է ուղարկվել 1,5 միլիոն ռուբլի ոսկով, բացի դրանից, յուրաքանչյուր ամիս 166 հազար ռուբլի ոսկով՝ որպես դոտացիա, ավելի քան 110 վագոն հացահատիկ, 11 վագոն շաքար, 7 վագոն դեղորայք, մեկ տեքստիլ ֆաբրիկայի սարքավորում՝ 18 հազար իլիկով, 25 վագոն մանուֆակտուրա և մեծ քանակությամբ այլ տեսակի կենսամթերքներ, ապրանքներ ու սարքավորումներ[3]։

Շնորհիվ այդ օգնության և տնտեսական տարվա համեմատաբար հաջող արդյունքների, որոշ չափով բարելավվում է հանրապետության վիճակը։

Սովետական Ռուսաստանի և մյուս հանրապետությունների եղբայրական օգնությունը ավելի էր ոգևորում Հայաստանի աշխատավորներին սոցիալիզմի համար մղվող պայքարում։

---

1 Տե՛ս «Жизнь национальностей», 1922, № 11/17։

2 Տե՛ս «Восстановление народного хозяйства Армянской ССР» (Материалы и документы за 1921—1928 гг.), էջ 57։

3 Տե՛ս «Вестник Московского Комитета помощи Армении», Մ., 1923, № 1, էջ 13—16։

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԱՌԱՋԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ։ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՖԵԴԵՐԱՑԻԱՅԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ։ ՍՍՀՄ-Ի ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման սկզբնական շրջանում իշխանության օրգաններն էին հեղափոխական կոմիտեները՝ հեղկոմները, որոնք ծնունդ էին այն ժամանակաշրջանում երկրում տիրող քաղաքական բարդ իրադրության։ 1920 թվականի նոյեմբերին Հայաստանում գոյություն չունեին բանվորների, գյուղացիների ու զինվորների պատգամավորների սովետներ, որոնք, ապստամբության հաղթանակի դեպքում, կարող էին իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը։

Ինչպես ասվեց, Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման առաջին իսկ օրից, որպես իշխանության պետական օրգաններ, կազմակերպվել էին հեղափոխական կոմիտեներ։ Նրանք կատարում էին ինչպես բարձրագույն, նույնպես և տեղական իշխանության պարտականությունները։ Իշխանության բարձրագույն օրգանն էր հանդիսանում Հայաստանի սովետական սոցիալիստական հանրապետության հեղափոխական կոմիտեն։

Երկրի ներքին գործերի բարձրագույն վարչական մարմնի պարտականությունը դրված էր ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի վրա, որն իրականացնում էր իշխանության կազմակերպումը տեղերում, ղեկավարում էր բոլոր տեղական, գավառական և քաղաքային հեղկոմները։ Կատարելով այդ պարտականությունները, ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը մեծ աշխատանք տարավ նոր, սովետական ապարատի կազմակերպման, ղեկավարման և ամրապնդման ուղղությամբ։

Տեղերում իշխանության օրգաններն էին հանդիսանում գավառակային (շրջանային) և գյուղական հեղկոմները։

1921 թվականի հունիսի 20-ին հրապարակվեց Հայկական ՍՍՀ Ժողովրդական կոմիսարների սովետի դեկրետը գյուղական, գավառային և գավառակային հեղկոմների մասին, որն օրենսդրական կարգով հաստատեց հեղկոմների, որպես սովետական իշխանության կառավարման տեղական օրգանների գոյությունը։

«Մինչև ՀՍԽՀ սահմանադրության մշակումը,— ասված էր դեկրետում,— կազմակերպվում են տեղական հեղափոխական կոմիտեներ (հեղկոմներ) հետևյալ հիմունքներով.

1. Հեղկոմները ժամանակավոր սատրապական կարգով նշանակվի իշխանություններ են.

2. Հեղկոմների նպատակն է՝

ա) Խորհրդային իշխանության ամրապնդումը տեղերում։

բ) Խորհուրդների ընտրությունների և համագումարների նախապատրաստությունը։

գ) Երկրի կառավարելը, մինչև որ կկազմակերպվեն ընտրովի խորհրդային մարմիններ։

3. Հեղկոմները, ըստ սատրապական կարգի, բաժանվում են՝ ա. գյուղական, բ. գավառակային և գ. գավառական հեղկոմների»[1]։

Դեկրետում սահմանված էին հեղկոմների կոնկրետ խնդիրներն ու պարտականությունները։

Գյուղական հեղկոմներն առանձին բաժիններ չունեին։ Նրանք իրենց խնդիրներն իրականացնում էին անմիջականորեն, առանց բաժինների։ Այդ հեղկոմների աշխատանքներին օժանդակելու համար գյուղի աշխատավորության մասնակցությամբ կազմակերպվում էին գյուղական տնտեսության, կուլտուրկրթական, ժողովրդական սեփականության պահպանության, կարմիրբանակայինների ընտանիքներին օժանդակող, ճանապարհների պահպանության, առողջապահության, բանվորա-գյուղացիական տեսչությանն աջակցող հանձնաժողովներ։ Յուրաքանչյուր հանձնաժողովի համար մանրամասն հրահանգներ էր մշակելու գավառային հեղկոմը։

Գավառակային հեղկոմները հանդիսանում էին սովետական իշխանության միակ իրավազոր մարմինը գավառակի սահմաններում։ Նրանք միավորում և ղեկավարում էին իրենց ենթակա բոլոր գյուղական հեղկոմների աշխատանքները։ Գավառակային հեղկոմներն ունեին հետևյալ բաժինները. ա) վարչական, բ) ժողովրդական լուսավորության, գ) գյուղական տնտեսության, դ) պարենավորման և ե) զինվորական։ Դեկրետում մանրամասն կերպով շարադրված էին գավառակային հեղկոմների պարտականություններն ու խնդիրները յուրաքանչյուր բնագավառում[2]։

Գավառային հեղկոմների մասին դեկրետում ասված էր. «Յուրաքանչյուր գավառում կազմակերպվում է գավառական Հեղկոմ, որը գավառի բարձր իշխանությունն է և ենթակա է ՀՍԽՀ ժողկոմների խորհրդին։ Գավառային հեղկոմների պարտականությունն է միացնել, հսկել և ղեկավարել իրենց ենթակա գավառակային և գյուղական հեղկոմների գործունեությունը»[3]։ Գավառային հեղկոմներն ունեին վարչական, զինվորական, քաղաքական (հակահեղափոխության դեմ պայքարող), սոցիալական ապահովության և աշխատանքի, ժողովրդական լուսավորության, հողային, ֆինանսական, պարենավորման, առողջապահության, բանվորա-գյուղացիական տեսչության և այլն, ընդամենը

1 «ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու», պրակ 2, էջ 76։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 77։

3 Նույն տեղում, էջ 81։

13 բաժին, որոնք, բացի գավառային Հեղկոմից, վերջինիս միջոցով ենթարկվում էին նաև համապատասխան ժողովրդական կոմիսարիատներին։

Հեղկոմների կազմի մեջ էին մտնում բանվորների, բատրակների, աշխատավոր գյուղացիության և ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները։ Կուսակցական ղեկավարությունը հեղկոմներում իրականացվում էր նրանցում ընդգրկված կոմունիստների և տեղական կուսակցական կազմակերպությունների միջոցով։ Սովետական կարգերի թշնամիներն ամեն կերպ ձգտում էին թափանցել հեղկոմների կազմում։ Որոշ տեղերում, ինչպես, օրինակ, Դարալագյազում, Բաշ-Գյառնիում, նրանց հաջողվել էր խցկվել գյուղական և նույնիսկ գավառակային հեղկոմների կազմում։

Ինչպես նշվեց, հեղկոմները, ի տարբերություն սովետների, իրենց գոյության հենց սկզբից, նշանակովի օրգաններ էին, որն օրենքի ուժով հաստատվեց Հայկական ՍՍՀ Ժողովրդական կոմիսարների սովետի 1921 թվականի հուլիսի 20-ի դեկրետով։ Գյուղական հեղկոմների կազմը նշանակվում էր գավառակային Հեղկոմի կողմից, գավառակայինը՝ գավառային Հեղկոմի, գավառայինը՝ Հայաստանի Հեղկոմի, իսկ 1921 թվականի մայիսի 21-ից՝ Հեղկոմին փոխարինած Հայկական ՍՍՀ Ժ· ղովրդական կոմիսարների սովետի կողմից։

Լինելով իշխանության յուրատեսակ մարմին, հեղկոմներն իրենց գոյության մոտ մեկ տարվա ընթացքում Հայաստանում հսկայական դեր կատարեցին թշնամական ուժերի ջախջախման, սովետական կարգերի ամրապնդման, մասսաների քաղաքական և աշխատանքային ակտիվության բարձրացման գործում։

Հեղկոմներին վստահված սովետական իշխանության հիմնական օղակներն էին հանդիսանում ժողովրդական կոմիսարիատները և մյուս հաստատությունները, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր գործունեության որոշակի բնագավառը։

Լինելով երկրի ներքին և արտաքին յուրահատուկ պայմաններում ստեղծված իշխանության արտակարգ օրգաններ և խոշոր դեր կատարելով սովետական կարգերի ամրապնդման գործում, 1921 թվականի վերջերին հեղկոմներն այլևս չէին ապահովում խաղաղ շինարարության բազմապիսի խնդիրների կենսագործումը։ Այժմ անհրաժեշտ էր հեղկոմները փոխարինել ընտրովի, հետևաբար ավելի դեմոկրատական օրգաններով՝ բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետներով։

Սովետները, շնորհիվ իրենց կառուցվածքի և կազմակերպչական ճկունության, ավելի լայն ու ամուր կապեր պետք է հաստատեին մասսաների հետ, կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ կազմակերպեին, գլխավորեին և առաջ մղեին աշխատավորների պայքարը հետամնաց ու քայքայված Հայաստանը առաջավոր սոցիալիստական հանրապետություն դարձնելու համար։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության I համագումարում (1922 թվականի հունվար) սովետական շինարարության մասին տված զեկուցման մեջ անդրադառնալով այդ հարցին, Ալ. Մյասնիկյանը նշել է. «Մեր աշխատանքի երկրորդ շրջանը տևել է հուլիսից մինչև աշուն (1921 թվականի — խմբ.), երբ թշնամիներին հաղթահարել էինք և ապահովությամբ կարող էինք

շինարար աշխատանքի անցնել։ Բայց արդյունավետ աշխատանք կատարելու համար մենք կազմակերպված խորհրդային մարմիններ ու ապարատներ չունեինք, ուստի այս շրջանում պետական օրգանների կազմակերպման հարցն ամենահրթիռականն էր...

– Եթե մեր կոմիսարիատները որոշ պակասություններ ունեցել են, այդ պակասությունների մի մասն առաջացել է մեր հեղկոմների սիստեմից։ Իսկ այժմ, երբ մենք անցնում ենք խորհուրդների սիստեմին, ապա կարելի է հուսալ, որ նման սխալները վերացվելու են[1]»։

1921 թվականի նոյեմբերի 19-ին հրապարակվում է ՀՍՍՀ Ժողովրդական կոմիսարների սովետի որոշումը՝ սովետների ընտրությունները նախապատրաստող և անցկացնող հանրապետական կենտրոնական հանձնաժողով կազմակերպելու մասին։ Այդ որոշման հիման վրա նման հանձնաժողովներ են կազմակերպվում նաև քաղաքներում ու գավառներում։ Նոյեմբերի 20-ին լույս է տեսնում դեպուտատների սովետների ընտրության ժամանակավոր կանոնադրությունը, որի համաձայն գյուղերում, քաղաքներում, գավառակներում ու գավառներում իշխանության օրգանները լինելու էին սովետները, որոնք հաշվետու էին իրենց ընտրողների առջև։ Համապատասխան դեպուտատների սովետներն իրենց աշխատանքները համագումարների միջև ընկած ժամանակաշրջանում իրականացնելու էին գործադիր մարմինների՝ գյուղսովետի, քաղսովետի, գավառամասային սովետի, գավառային գործադիր կոմիտեի և Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի միջոցով։

Բացի ընտրությունների կարգից, կանոնադրությունում սահմանված էին սովետների անելիքները, քաղաքացիների մասնակցության կարգը ընտրություններին և այլն[2]։ Այդ կանոնադրությունը դարձավ ՀՍՍՀ ապագա սահմանադրության հիմքը։

Վերոհիշյալ կանոնադրության հիման վրա 1921 թվականի դեկտեմբերին Սովետական Հայաստանի քաղաքներում, գյուղերում, գավառամասերում և գավառներում տեղի են ունենում դեպուտատների սովետների առաջին ընտրությունները, որոնք անցնում են աշխատավորական մասսաների ամենաակտիվ մասնակցությամբ և ամենուրեք տալիս են լավագույն արդյունքներ։

1921 թվականի դեկտեմբերի 27-ին, Հայաստանում առաջինը բացվում է Ալեքսանդրապոլ քաղաքի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետի նիստը, որտեղ զեկուցումներ են լսվում ընթացիկ մոմենտի և Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կազմակերպման մասին։ Ալեքսանդրապոլի քաղսովետի նիստում որոշվում է միանալ Անդրֆեդերացիայի կազմակերպման համար ծավալված համաժողովրդական շարժմանը։

Երևան քաղաքի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետի առաջին նիստը բացվում է 1922 թվականի հունվարի 1-ին։ Մայրաքաղաքի սովետի առաջին նիստը ջերմագին ողջույն է ուղարկում Երևանի քաղաքային սովետի պատվավոր անդամ ընտրված Վ. Ի. Լենինին։ Հեռագրում ասված էր.

«Երևանի քաղսովետի պատվավոր անդամ ընկեր Լենինին.

1 ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 5, թ. 88։

2 Տե՛ս «ՀՍՍՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու», № 3, 1921, հոդվ. 87։

Երևան քաղաքի բանվորների, կարմիրբանակայինների դեպուտատների վերընտրված սովետն իր պատվավոր անդամին և առաջին պրոլետարական հեղափոխության թանկագին առաջնորդին հղում է ջերմագին ողջույն։

Սովետական Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները, մեծ սովետական ֆեդերացիայի ընդհանուր ընտանիքում, խաղաղ պայմաններում կռում են կոմունիստական հասարակական հիմքերը, նվիրվելով իմպերիալիստների ու նրանց լակեյների՝ հայկական նացիոնալիստական կուսակցությունների կողմից քարուքանդ արված իրենց օջախների վերականգնման ստեղծարար աշխատանքներին։ Հայաստանի աշխատավորները դրա համար երախտապարտ են Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությանը և առաջին հերթին համաշխարհային պրոլետարիատի դասակարգային պայքարը ղեկավարող Ձեր հանճարին։

Հավատարիմ լինելով Հոկտեմբերյան հեղափոխության պատգամներին, Երևան քաղաքի բանվորների ու կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետը, որը ամուր կանգնած է սովետական ֆեդերացիայի պրոլետարիատի նվաճումների պաշտպանության դիրքերում՝ նրա հարավային սահմանի վրա, անդրդվելիորեն հավատում է միջազգային հեղափոխության հաղթանակին»[1]։

Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի մասին զեկուցումը լսելուց հետո սովետը մայրաքաղաքի բոլոր աշխատավորների անունից արտահայտվում է Անդրֆեդերացիայի կազմակերպման անհրաժեշտության օգտին։

Երևանի քաղաքային սովետի առաջին նիստը հատուկ կոչ է ուղղում բոլոր երկրների բանվորներին։ Կոչում ընդգծվում էր, որ սովետական կարգերի հաստատումով հայ ժողովուրդը ձեռք է բերել իսկական ազատություն և անկախություն, սկսվել է նրա պատմության նոր շրջանը։ «Աղքատ ու քայքայված մեր երկրում,— ասված էր կոչում,— մենք ոգով արի ենք, չենք վհատվում, համարձակ ու եռանդուն նոր կյանք ենք ստեղծում, մեր կոմունիստական հասարակությունը կառուցում»[2]։

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՎԵՏՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ։ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ

Սովետների առաջին ընտրությունների ընթացքում Հայաստանի գյուղերում, գավառներում և գավառակներում հեղկոմների փոխարեն, որպես իշխանության տեղական օրգաններ, ընտրվեցին բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետները։

Խաղաղ շինարարության պայմաններում հանրապետության առաջ ծառացած նոր խնդիրները նշելու, երկրի հիմնական օրենքը՝ առաջին սահմանադրությունն ընդունելու և Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի ընտրությունն իրականացնելու նպատակով անհրաժեշտ էր գումարել Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետների առաջին համագումարը, որը կայացավ Երևանում, 1922 թվականի հունվարի 30-ից մինչև փետրվարի 4-ը։

Համագումարին մասնակցում էր 252 պատգամավոր, որից վճռական ձայնի իրավունքով՝ 239, խորհրդակցական ձայնի իրավունքով՝ 13։ Նրանք

1 «Աշխատավորների նամակները Վ. Ի. Լենինին», էջ 435—436։

2 ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 5, թ. 86։

ընտրվել էին սովետների գավառային համագումարներում։ 218 պատգամավոր կոմունիստական կուսակցության անդամ-թեկնածուներ էին։ Ըստ սոցիալական կազմի պատգամավորները ներկայացնում էին հետևյալ պատկերը. գյուղացիներ՝ 154, բանվորներ՝ 40, ծառայողներ՝ 24, կարմիրբանակայիններ և հրամանատարներ՝ 34, ըստ ազգային կազմի —հայեր՝ 212, ռուսներ՝ 21, ադրբեջանցիներ՝ 14, քրդեր՝ 2, ասորի՝ 1, լեհ՝ 1, հույն՝ 1։ Կին պատգամավորների թիվը 17 էր[1]։

Համագումարը հաստատեց ՀՍՍՀ սահմանադրությունը, լսեց ու քննարկեց ՀՍՍՀ կառավարության հաշվետվությունը, Անդրկովկասի Սովետական Հանրապետությունների Ֆեդերացիայի կազմակերպման, տնտեսական շինարարության, գյուղական տնտեսության և հողային քաղաքականության, կոոպերացիայի, պարենավորման, սոցիալական ապահովության, կարմիր բանակի մասին զեկուցումները։ Համագումարում տեղի ունեցավ նաև Հայաստանի Կենտգործկոմի ընտրությունը[2]։

Սովետական Հայաստանի կառավարության մեկ տարվա գործունեության մասին համագումարը լսեց Ժողկոմսովետի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի զեկուցումը։ Վերլուծելով երկրի դրությունը, Ալ. Մյասնիկյանը ցույց տվեց, որ մեկ տարվա ընթացքում տնտեսության վերականգնման ուղղությամբ հանրապետությունում զգալի աշխատանքներ են կատարվել։

Չնայած սուղ միջոցներին և ծանր պայմաններին,— նշել է նա,— Սովետական Հայաստանի կառավարությունն իր գոյության մեկ տարվա ընթացքում զգալի օգնություն է ցույց տվել աշխատավոր գյուղացիությանը։

Խոսելով արդյունաբերության մասին, Ալ. Մյասնիկյանը նշել է, որ կարգի են բերվել և սկսել են գործել արդյունաբերական ձեռնարկությունների որոշ մասը։

Սակայն հանրապետությունում սոցիալիստական շինարարության հետագա առաջընթացը պահանջում էր եղբայրական էլ ավելի սերտ դաշինք, տնտեսական, քաղաքական և ռազմական ծավալուն համագործակցություն հաստատել սովետական մյուս հանրապետությունների հետ։

Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների, կարմիրբանակայինների ներկայացուցիչների սովետների առաջին համագումարի կարևորագույն խնդիրներից մեկն էր քննարկել և հաստատել Սովետական Հայաստանի առաջին սահմանադրությունը (հիմնական օրենքը)։ Դա խոշորագույն պատմական իրադարձություն էր հայ ժողովրդի կյանքում։

Սովետական կարգերի հաղթանակը հայ ժողովրդին փրկեց կործանումից և նրան տվեց իսկական ժողովրդական պետականություն, տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական զարգացման լայն հնարավորություններ, որի հիման վրա 1922 թվականին Սովետների համահայաստանյան առաջին համագումարն ընդունեց Սովետական Հայաստանի առաջին սահմանադրությունը։

ՀՍՍՀ սահմանադրության մասին զեկուցեց Ա. Մռավյանը։ Զեկուցողը

---

1 Տե՛ս «Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորական խորհուրդների առաջին համագումարի արձանագրությունը», էջ 128։

2 Տե՛ս նույն տեղում։

ցույց տվեց, որ Սովետական Հայաստանի սահմանադրությունը բանվորների և գյուղացիների իշխանության հիմնական օրենքն է և արմատապես տարբերվում է բուրժուական ամեն տեսակի սահմանադրություններից, որոնք օրենսդրականորեն ամրապնդում են շահագործողների տիրապետությունը։

Հայկական ՍՍՀ-ի սահմանադրությունը մշակվել էր Վ. Ի. Լենինի «Աշխատավոր ու շահագործվող ժողովրդի իրավունքների դեկլարացիայի» դրույթների հիման վրա և 1918 թվականի հուլիսին ընդունված ՌՍՖՍՀ-ի սահմանադրության սկզբունքներով։

Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետների առաջին համագումարում ընդունված Հայկական ՍՍՀ առաջին սահմանադրությունը բաղկացած էր 5 հատվածից, ուներ 12 գլուխ և 89 հոդված։

Սահմանադրությունը օրենսդրականորեն ամրապնդեց 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ի և 1921 թվականի քաղաքացիական կռիվներում կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների ձեռք բերած պատմական հաղթանակները։

Սահմանադրության առաջին հատվածում տրված են սովետական իշխանության հիմնական սկզբունքները։ «Հայաստանի ապստամբ բանվորների և աշխատավոր գյուղացիների կամքով Հայաստանը 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ին հայտարարված է սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն։

Ամբողջ իշխանությունը կենտրոնում և տեղերում պատկանում է բանվորների, գյուղացիների և կարմիր զինվորների պատգամավորական խորհուրդներին»[1]։ Դրան հաջորդող հոդվածներում ասված է, որ հանրապետությունում բոլոր աշխատավորները, անկախ ազգությունից ու դավանանքից, օգտվում են հավասար իրավունքներով և բոլոր աշխատավորների համար աշխատանքը պարտադիր է՝ «ով չի աշխատում, նա չի ուտում»։

Հողը, նրա ընդերքը, անտառները, բանկերը, երկաթուղիներն ու խոշոր արդյունաբերությունը հայտարարվեցին սոցիալիստական սեփականություն։ Շահագործող դասակարգի ներկայացուցիչները և ուրիշի աշխատանքով ապրողները զրկվեցին քաղաքական իրավունքից։ Աշխատավորների քաղաքական ակտիվության բարձրացման համար սահմանադրությունը ապահովում էր բոլոր հնարավորությունները՝ նիստեր, ժողովներ, միտինգներ, ցույցեր կազմակերպելը, մամուլի օգտագործումը և այլն։ Հաստատվեց եկեղեցու անջատումը պետությունից, դպրոցի անջատումը՝ եկեղեցուց։ Սահմանադրությունը սահմանեց, որ հանրապետությունում աշխատավորների համար կստեղծվեն բոլոր հնարավորությունները ձրի կրթություն ստանալու համար։

Սահմանադրությամբ չեղյալ հայտարարվեցին Հայաստանի վերաբերյալ բոլոր միջազգային պայմանագրերը, որոնք կնքվել էին նախկին կառավարության կողմից։ Մերժելով ամեն տեսակի ազգային թշնամանքը, հիմնական օրենքը սահմանեց, որ հանրապետության տերիտորիայում գտնվող բոլոր ազգերի համար ստեղծվելու են զարգացման լայն հնարավորություններ և որ հա-

---

1 «Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորական խորհուրդների առաջին համագումարի արձանագրություն», էջ 133։

բնան բոլոր ժողովուրդների հետ կհաստատվեն բարի դրացիական հարաբերություններ։

Սահմանադրության մեջ ձևակերպված էր քաղաքացիների սրբազան պարտականությունը սոցիալիստական հայրենիքի պաշտպանության գործում. «Բանվորների և չունևոր գյուղացիների դասակարգային հեղափոխական դիկտատուրան ապահովելու և արտաքին ու ներքին հակահեղափոխությունից պաշտպանելու նպատակով,— ասված է 9-րդ հոդվածում,— կազմվում է ՀՍԽՀ կարմիր բանակը, բոլորի համար պարտադիր դարձնելով զինվորական ծառայությունը»[1]։

Սահմանադրությունը հաստատելով հին դատարանի վերացումը, սահմանեց, որ սովետական կարգերում արդարադատությունը հանձնարարվում է նոր, ժողովրդական դատարանին, որի խնդիրն է պաշտպանել սովետական պետության և ժողովրդի շահերը։

Սահմանադրության 11-րդ հոդվածը օրենսդրականորեն ամրապնդում էր պրոլետարիատի դիկտատուրան։

Երկրորդ հատվածը նվիրված էր սովետական իշխանության կենտրոնական ու տեղական օրգաններին և նրանց պարտականություններին։ Հանրապետության իշխանության գերագույն օրգանը համարվում էր բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետների համագումարը։ Համագումարն ընտրում էր կենտրոնական գործադիր կոմիտե, որն իշխանության գերագույն օրգանն էր համարվում՝ սովետների համագումարների միջև ընկած ժամանակամիջոցում և հաշվետու էր սովետների համագումարի առջև։ Ըստ սահմանադրության, այն գումարվելու էր տարին մեկ անգամ։ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեն էր կազմելու հանրապետության կառավարությունը՝ ժողովրդական կոմիսարների սովետը։ Հանրապետությունում սահմանվում էին արտաքին գործերի, ներքին գործերի, արդարադատության, ժողովրդական լուսավորության, ռազմական, ֆինանսների, հողագործության, պարենավորման, արտաքին առևտրի, սոցիալական ապահովության, փոստ-հեռագրի, առողջապահության, բանվորա-գյուղացիական տեսչության, աշխատանքի և հաղորդակցության ճանապարհների ժողովրդական կոմիսարիատներ։ Կազմակերպվում էր նաև ժողովրդական տնտեսության Գերագույն խորհուրդ։

Հիմնական օրենքը սահմանում էր, որ սովետական իշխանության տեղական օրգաններն են համարվում բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների քաղաքային ու գյուղական սովետները, իսկ գավառներում՝ գավառային գործադիր կոմիտեները։ Սովետների գավառային համագումարի համար գյուղական վայրերի 1000 բնակչից ընտրվում էր մեկ պատգամավոր, իսկ քաղաքի 200 ընտրողից՝ մեկ պատգամավոր։ Ընտրական նման նորմաների սահմանումը ելնում էր քաղաքի և գյուղի բնակչության դասակարգային կազմից և նպատակ ուներ ապահովելու բանվոր դասակարգի ղեկավար դերը սովետական իշխանության օրգաններում։

Սահմանադրության երրորդ հատվածը նվիրված էր ընտրական իրավունքի

---

1 «Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորական խորհուրդների առաջին համագումարի արձանագրությունը», էջ 135։

և ընտրությունների կարգին։ Չորրորդ հատվածում խոսվում էր բյուջեի, իսկ հինգերորդում՝ հանրապետության պետական գերբի և դրոշի մասին։

Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների առաջին համագումարը միահամուռ կերպով հաստատեց հանրապետության առաջին սահմանադրությունը, որը հիմք դրեց պրոլետարական դեմոկրատիզմին։

Այսպիսով, Հայկական ՍՍՀ առաջին սահմանադրությունը քաղաքական բնագավառում հենվելով սոցիալիզմի տարած հաղթանակի վրա, օրենսդրականորեն ամրապնդեց սովետական իշխանության՝ որպես պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետական ձևի կառուցվածքի հետևյալ հիմնական սկզբունքները. բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետների միջոցով աշխատավորական լայն մասսաների ընդգրկումը պետության կառավարման գործում, հեղափոխական օրինականության ամրապնդումը, շահագործողների անողոք ճնշումը, աշխատավորական մասսաների համար սահմանված դեմոկրատական իրավունքների և ազատությունների իրականացման նպատակով նյութական նախադրյալների ստեղծումը, սովետական պետական ապարատի հիմնադրումը՝ դեմոկրատական ցենտրալիզմի հիմունքներով։

Հայկական ՍՍՀ առաջին սահմանադրությունը խոշորագույն նշանակություն ունեցավ աշխատավորական մասսաներին կոմունիստական կուսակցության և սովետական իշխանության շուրջը համախմբելու գործում։ Միաժամանակ մեծ նշանակություն ունեցավ կապիտալիստական տարբեր երկրներում տառապող բազմահազար հայ աշխատավորության համար։ Համագումարում Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կազմակերպման մասին զեկուցումով հանդես եկավ Ա. Մռավյանը։ Համագումարն անհրաժեշտ համարեց Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կազմակերպումը։

Հանրապետության բոլոր աշխատավորների անունից համագումարը սրտագին ողջույնի և երախտագիտության խոսք ուղղեց համառուսաստանյան Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահ Մ. Ի. Կալինինին, հանձին նրա՝ ռուս մեծ ժողովրդին, որի եղբայրական օգնությամբ հայ ժողովուրդը փրկվեց կործանումից և ձեռք բերեց իր ազատությունը։

«Հայաստանի խորհուրդների համագումարն առաջինն է,— ասված էր ողջույնի մեջ,— որ իրականացնում է երկրի իշխանությունը ամբողջ աշխատավորությանը հանձնելու փառավոր ժամը և հիացմունքով ու սիրով լի իր հայացքը, իր հոգու անկեղծ խոսքն է ուղղում բանվորա-գյուղացիական Ռուսաստանին։ Համագումարը գիտակցում է այն օգնությունը, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ցույց է տվել մեր երկիրը Արևմտյան Եվրոպայի իմպերիալիստների ու նրանց ծառա դաշնակների լծից ազատելու գործում։ Համագումարն իր շնորհակալությունն է ուղղում Ռուսաստանի փառավոր կարմիր բանակին, որը Հայաստանի մասսաներին աջակցեց խորհրդային իշխանության կարմիր դրոշակը բարձրացնելու համար։

Իր ջերմ ողջույնն ուղղելով Ռուսաստանի բանվորա-գյուղացիական և կարմիր զինվորների պատգամավորական խորհուրդների Կենտրոնական գործադիր կոմիտեին, Հայաստանի խորհուրդների համագումարը համառուսական

ԿԳ կոմիտեին հայտնում է Հայաստանի աշխատավորության կամքը՝ մենք մեր հաղթական դրոշակը բարձր կպահենք և ոչ մի ուժ այդ դրոշակը մեր ձեռքից խլել չի կարող»[1]։

Համագումարը հատուկ դիմում ուղղեց գաղութահայ աշխատավորությանը, որտեղ ասված էր, որ հանձին սովետական իշխանության, հայ ժողովուրդը ձեռք է բերել իր պետականությունը ու ազատությունը և այժմ նա ունի իր սեղատ հայրենիքը, մեծ եռանդով ձեռնամուխ է եղել նրա վերաշինության խաղաղ աշխատանքներին։ Ազատագրված ժողովրդի անունից ողջունելով գաղութահայ աշխատավորությանը, համագումարը կոչ էր անում նրան համախմբել իր ուժերը, շարունակել պայքարը դաշնակցականների և մյուս թշնամիների դեմ, օգնել վերաշինվող հայրենիքին[2]։

Համագումարի աշխատանքներին մասնակցում էր և ելույթ ունեցավ հայ ժողովրդի լավագույն բարեկամ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն։ Նա ասաց. «Ես ձեզ կոչ եմ անում ընկերներ, նորոգել քանդված Հայաստանը, վերականգնել նրա տնտեսությունը, օգնել կարմիր բանակին...»[3]։

Հայաստանի սովետների առաջին համագումարն ընտրեց հանրապետության Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի առաջին կազմը՝ բաղկացած 75 անդամից, 17 թեկնածուից։

Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի կազմում ընտրվեցին Ալ. Մյասնիկյանը, Ա. Միկոյանը, Գ. Օրջոնիկիձեն, Հ. Հովսեփյանը, Ս. Սրապիոնյանը (Լուկաշին), Ս. Համբարձումյանը, Ա. Մռավյանը, Ա. Կարինյանը, Աշ. Հովհաննիսյանը, Լիսինը, Ե. Գենկինը և ուրիշներ։

Համագումարից հետո տեղի ունեցավ Կենտգործկոմի նստաշրջանը, որը Կենտգործկոմի նախագահ ընտրեց Ս. Համբարձումյանին։ Կենտգործկոմը հաստատեց Հայկական ՍՍՀ կառավարության՝ Ժողովրդական կոմիսարների սովետի կազմը Ալ. Մյասնիկյանի նախագահությամբ։

1922 թվականի հունվարի 26—29-ը Երևանում կայացավ ՀԿ(բ)Կ I համագումարը։ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի հաշվետվությամբ հանդես եկավ Կենտկոմի քարտուղար Ս. Լուկաշինը։ Հաշվետվության մեջ վերլուծվեց Հայաստանի կոմկուսի 1920—1921 թվականների գործունեությունը և նշվեցին նրա հետագա խնդիրները ժողովրդական տնտեսության վերականգնման համար մղվող պայքարում։

Կենտկոմի հաշվետու զեկուցման առթիվ ընդունված բանաձևում համագումարը նշեց, որ Հայաստանի կոմկուսի շարքերը միասնական են և որ այդ հանգամանքը հիմք կծառայի սոցիալիզմի կառուցման համար մղվող աշխատավորության պայքարը ղեկավարելու ապագա գործում։

Համագումարում ՌԿ(բ)Կ XI կոնֆերանսի արդյունքների մասին զեկուցումով հանդես եկավ Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմսովետի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը։ Կոնֆերանսը, որը կայացել էր 1921 թվականի դեկտեմբերին, մի

---

1 «Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորական խորհուրդների առաջին համագումարի արձանագրությունը», էջ 148—149։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 150—151։

3 Նույն տեղում, էջ 116։

շարք կարևոր որոշումներ էր ընդունել երկրի տնտեսական շինարարության խնդիրների, ինչպես նաև կուսակցության շարքերի հետագա ամրապնդման մասին։ Այդ որոշումների ոգով զեկուցման մեջ առաջ քաշվեցին Հայաստանի կոմկուսի կոնկրետ խնդիրները։ Հայաստանի կոմկուսի I համագումարը առանձնահատուկ ուշադրություն դարձրեց սովետական շինարարության և Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կազմակերպման հարցերին, որի մասին զեկուցումով հանդես եկավ Ալ. Մյասնիկյանը։ Զեկուցման մեջ հանգամանորեն ցույց է տրված հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունների կատարած խոշոր աշխատանքը սովետական շինարարության և Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կազմակերպումը նախապատրաստելու ուղղությամբ։ Գյուղում կատարվող աշխատանքի մասին զեկուցեց հողագործության ժողովրդական կոմիսար Ար. Երզնկյանը։

Համագումարն ընտրեց ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նոր կազմ, վերստուգիչ հանձնաժողով և Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների I համագումարի պատգամավորներ։

Առաջին համագումարը ցույց տվեց Հայաստանի կոմկուսի գաղափարական միասնությունը, նրա շարքերի միաձուլությունը կուսակցության գլխավոր գծի համար մղվող պայքարում։

Համագումարում Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի անդամներ ընտրվեցին Ալ. Մյասնիկյանը, Ս. Լուկաշինը, Ս. Համբարձումյանը, Աշ. Հովհաննիսյանը, Ա. Մռավյանը, Շ. Ամիրխանյանը, Դ. Հանեսօղլյանը, Ս. Էվոյանը և ուրիշներ, թվով 17 հոգի։ Համագումարից հետո տեղի ունեցած Կենտկոմի պլենումը Կենտկոմի քարտուղար է ընտրում Աշ. Գ. Հովհաննիսյանին։

Կուսակցությունը միշտ էլ մեծագույն ուշադրություն է դարձրել իր շարքերի անաղարտության, նրա անխախտելի միասնության պահպանման և ամրապնդման վրա։ «Կուսակցությունը մի կամավոր միություն է,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— որն անխուսափելիորեն կկազմալուծվեր, սկզբում գաղափարապես, իսկ հետո նաև նյութապես, եթե որ նա իրեն չմաքրեր այն անդամներից, որոնք հակակուսակցական հայացքներ են քարոզում»[1]։

Առաջնորդվելով ՌԿ(բ)Կ X համագումարի որոշումներով, Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունները 1921 թվականի դեկտեմբեր և 1922 թվականի հունվար-փետրվար ամիսներին կատարեցին իրենց շարքերի ստուգում և զտում։ Հայաստանի կոմկուսից ստուգումը և զտումը անցան 8251 հոգի, որից կուսակցության անդամներ էին 3046-ը, իսկ թեկնածուներ՝ 5205-ը[2]։ Հայաստանի կոմկուսի անդամ-թեկնածուների քանակի այդպիսի փոխհարաբերությունը, երբ թեկնածուների քանակը կուսակցության ընդհանուր կազմի 63 տոկոսից ավելի էր, պետք է բացատրել նրանով, որ Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո, մինչև այդ ստուգումը և զտումը, կուսակցության շարքերում մեծ քանակությամբ նոր մարդիկ էին ընդունվել, որոնց մի զգալի մասը պատահական ու խորթ տարրեր դուրս եկան։ Ստուգ-

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 10, էջ 43։

2 Տե՛ս «Известия Кавказского Бюро ЦК РКП(б)», Թիֆլիս, 1922, № 2, էջ 21։

ման և զտման հետևանքով կուսակցության շարքերից վտարվեցին 2262 հոգի, այսինքն՝ ընդհանուր կազմի 27,5 տոկոսը կամ անդամների 21,5, թեկնածուների՝ 29,4 տոկոսը։ Եթե մինչև ստուգումը և զտումը Հայաստանի կոմկուսի շարքերում բանվորները կազմում էին 10,5, գյուղացիները՝ 75,4 և ծառայողները՝ 14,1 տոկոս, ապա դրանից հետո այդ տոկոսները փոփոխվեցին հետևյալ կերպ. բանվորներն արդեն կազմում էին 13,6, գյուղացիները՝ 74,8 և ծառայողները՝ 11,6 տոկոս[1]։

Այդ ժամանակ Հայաստանի կոմկուսի սկզբնական կազմակերպությունների (բջիջների) թիվը ամբողջ հանրապետությունում հասնում էր 260-ի, որից 76-ը՝ քաղաքներում, 184-ը՝ գյուղերում[2]։

Ստուգման և զտման հետևանքով էլ ավելի բարձրացավ ՀԿ(բ)Կ-ի մարտունակությունը։

3. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՖԵԴԵՐԱՑԻԱՅԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակով բոլոր ազգերն ու ժողովուրդները ազատագրվելով ազգային ու սոցիալական ճընշումից, գտան իրենց ազատ ու երջանիկ կյանքի իսկական ուղին, ձեռնամուխ եղան սոցիալիզմի կառուցման մեծ գործին։

Նոր հասարակարգի կառուցումը հաջողությամբ իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր հաղթահարել հին կարգերից ժառանգած ազգային թշնամանքը, անվստահությունն ու սահմանափակվածությունը, անհրաժեշտ էր կազմակերպել և ամրապնդել ազգերի ու ժողովուրդների պետական դաշինքն ու համագործակցությունը՝ տնտեսական, քաղաքական, ռազմական և կուլտուրական փոխադարձ օգնության հիմունքներով։

Ղեկավարվելով ազգությունների իրավահավասարության, բարեկամության և եղբայրական համագործակցության լենինյան սկզբունքներով, Սովետների համառուսաստանյան III համագումարը 1918 թվականի հունվարին ստեղծեց առաջին սովետական ֆեդերացիան՝ ՌՍՖՍՀ։ Համագումարի կողմից ընդունված դեկլարացիայում Ռուսաստանի Ֆեդերացիայի մասին ասված էր. «Ռուսաստանի Սովետական Հանրապետությունը հիմնվում է ազատ ազգերի ազատ միության հիմունքով, իբրև սովետական ազգային հանրապետությունների ֆեդերացիա»[3]։

Սովետական Ռուսաստանի Ֆեդերացիայի փորձը և օրինակը կարևոր նշանակություն ունեցավ մեր երկրի ժողովուրդների պետական համագործակցության հետագա ուղիների կանխագծման գործում։ ՌԿ(բ)Կ VIII համագումարում (1919) ընդունված կուսակցության ծրագրում ասված էր. «...որպես անցման ձևերից մեկը դեպի լիակատար միասնություն տանող ուղու վրա, կու-

1 Տե՛ս «Известия Кавказского Бюро ЦК РКП(б)», № 2, էջ 21—22։
2 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 253, թ. 2—3։
3 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 26, էջ 517։

սակցությունը առաջադրում է սովետական տիպով կազմակերպված պետությունների ֆեդերատիվ միավորումը»[1]։

Սովետական ֆեդերացիան արմատապես տարբերվում է բուրժուական ֆեդերացիայից։ Որպես բազմազգ պետության նոր, ավելի բարձր ձև, սովետական ֆեդերացիայի հիմքը հանդիսանում է պրոլետարիատի դիկտատուրան, որը հաստատել է արտադրության միջոցների ու գործիքների հանրային սեփականություն, հետևողականորեն իրականացրել ազգերի ու ժողովուրդների բարեկամության և եղբայրական համագործակցության քաղաքականությունը։

Առաջնորդվելով կոմունիստական կուսակցության ազգային քաղաքականությամբ և հաշվի առնելով Ռուսաստանի Ֆեդերացիայի փորձը, Անդրկովկասի սովետական հանրապետություններն իրենց գոյության առաջին իսկ ամիսներից որոշակի քայլեր կատարեցին միմյանց միջև եղբայրական հարաբերություններ հաստատելու, փոխադարձաբար իրար օգնելու ուղղությամբ։ Մյուս կողմից, իրավահավասարության հիման վրա Սովետական Ռուսաստանի հետ կնքելով դաշնակցային պայմանագրեր, նրանք պետական-քաղաքական ամուր դաշինք հաստատեցին։

Անդրկովկասի այն ժամանակի պայմաններում անհրաժեշտություն էր՝ հաստատել երկրամասի սովետական հանրապետությունների պետական դաշինքը՝ Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան, որը պետք է ավելի ամրապնդեր երկրամասի ժողովուրդների եղբայրական կապերը, միավորեր Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի ուժերն ու միջոցները։

Դեռևս 1921 թվականի ապրիլին Վ. Ի. Լենինը հույս էր հայտնում, որ Կովկասի սովետական հանրապետությունների «սերտ դաշինքը կստեղծի ազգային խաղաղության մի այնպիսի օրինակ, որը չի տեսնված բուրժուազիայի ժամանակ և անհնարին է բուրժուական հասարակարգում»[2]։

Կովկասի ազգությունների բանվորների և գյուղացիների ազգային խաղաղությունը, եղբայրական դաշինքը և սերտ համագործակցությունը Վ. Ի. Լենինը համարում էր սովետական իշխանության պահպանման և զարգացման, սոցիալիզմի կառուցման կարևորագույն նախադրյալ։

Առանձնապես ընդգծելով սովետական հանրապետությունների հոժարակամ միություն ստեղծելու գործում եղած լուրջ դժվարությունները, Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Այդպիսի միությունը չի կարելի միանգամից իրագործել, դրան հարկավոր է հասնել մեծագույն համբերությամբ և զգուշությամբ աշխատելով, որպեսզի գործը չփչանա, որպեսզի անվստահություն չառաջանա, որպեսզի վերացվի այն անվստահությունը, որը մնացել է կալվածատերերի և կապիտալիստների դարավոր ճնշումից, մասնավոր սեփականության և դրա բաժանման ու վերաբաժանման համար եղած դարավոր թշնամանքից»[3]։

Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի ստեղծման անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր տնտեսական ու քաղաքական մի շարք նկատառումներով։

Սոցիալիզմի կառուցումը հաջողությամբ իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր երկրամասի սովետական հանրապետությունների ներքին բոլոր մի-

1 «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն I, էջ 527։

2 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 32, էջ 402։

3 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 30, էջ 368։

ջոցների ու հնարավորությունների համատեղ օգտագործումը, այդ հանրապետությունների տնտեսական սերտ համագործակցությունը և փոխադարձ օգնությունը, նրանց սերտ դաշինքը Սովետական Ռուսաստանի ու մյուս սովետական հանրապետությունների հետ։ Ֆեդերացիայի ստեղծումը հնարավորություն կընձեռեր Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների միջև եղած տնտեսական մեկուսացվածությունը վերացնելու համար, որն ավելի ուժեղացել էր Անդրկովկասի բուրժուական կառավարությունների օրոք։

Երկրամասի սովետական հանրապետությունների զարգացման տվյալ ժամանակաշրջանում ֆեդերացիան պետական դաշինքի այն միակ ճիշտ ձևն էր, որն ավելի լայն հնարավորություններ կստեղծեր ազգերի միջև խաղաղություն և եղբայրական համագործակցություն հաստատելու, հին կարգերից ժառանգված ազգային մեկուսացվածությունն ու թշնամանքը վերացնելու համար։

Ֆեդերացիայի ստեղծումը հնարավորություն կտար միավորել Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի սովետական հանրապետությունների ռազմական ուժերը, ամրապնդել նրանց դիվանագիտական դաշինքը։

Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունները Գ. Կ. Օրջոնիկիձեի, Ս. Մ. Կիրովի և Ա. Ֆ. Մյասնիկյանի ղեկավարությամբ մեկ կողմից շարունակում էին ծավալուն ագիտացիոն-քաղաքական աշխատանք հօգուտ ֆեդերացիայի կազմակերպման, նրա գաղափարների ամրապնդման, մյուս կողմից աստիճանաբար կարևոր միջոցառումներ էին իրականացնում երկրամասի սովետական հանրապետությունների դաշինքի և համագործակցության ամրապնդման ուղղությամբ։

1921 թվականի ապրիլի 20-ին հրապարակվեց Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի միջև կնքված համաձայնագիրը Անդրկովկասի երկաթուղիների միավորման մասին։ «Շահագործման ենթակա բոլոր երկաթուղիները,— ասված էր համաձայնագրի առաջին կետում,— որ անցնում են Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի սովետական հանրապետությունների սահմաններով, միավորվում են Անդրկովկասյան հանրապետությունների երկաթուղիների մեկ ընդհանուր ցանցի մեջ»[1]։ Այդ համաձայնագրի իրականացման շնորհիվ զգալիորեն ամրապնդվեցին դաշնակից հանրապետությունների տնտեսական կապերը։

Երկաթուղիները միավորելուց երկու ամիս հետո, 1921 թվականի հունիսի 25-ին հրապարակվեց Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների արտաքին առևտրի միավորման համաձայնագիրը, որտեղ արտացոլվել էին եղբայրական այդ հանրապետությունների արտաքին շուկաներում միասնաբար հանդես գալու հիմնական սկզբունքները։

Համագործակցության նման կապերը գործնականում ավելի ու ավելի էին համոզում Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի ստեղծման անհրաժեշտությունը։

1921 թվականի նոյեմբերի 3-ին Ռկ(բ)Կ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումը քննության առավ ֆեդերացիայի կազմակերպման հարցերը։ «Ան-

---

1 «Образование СССР», Сборник документов. 1917—1924 гг. (հետագայում՝ «Образование СССР»), Մ.-Լ., 1949, էջ 271։

դերկովկասյան հանրապետությունների մեկուսացած պետական գոյությունը,— ասված էր պլենումի ընդունած բանաձևում,— նրանց թուլացնում է կապիտալիստական ու բուրժուական երկրների առաջ։ Սերտ քաղաքական միությունը ամուր երաշխիք կլինի, որ հակահեղափոխական ուժերը ոչ մի ոտնձգություն չեն անի նրանց դեմ, և կամրացնի սովետական իշխանությունը Մերձավոր արևելքի սահմանագլխին։

Քաղաքական միավորումը հանրապետություններին հնարավորություն կտա միմյանց միջև տնտեսական սերտ միություն հաստատել, որպիսի փորձեր քանիցս արվել են։ Մինչդեռ հանրապետությունների բաժանվածությունը խորացրեց Անդրկովկասի տնտեսական առանց այն էլ ծանր կացությունը, ժողովրդական մասսաների աղքատությունն ու քայքայումը և առաջ բերեց մի շարք թյուրիմացություններ հանրապետությունների միջև։ Անդրկովկասն իրենից ներկայացնում է տնտեսական մեկ միասնական միավոր և նրա տնտեսական զարգացումը կարող է ընթանալ միայն ընդհանուր կովկասյան տնտեսական համախմբման ձևով։

Վերջապես, բազմաթիվ ժողկոմատների և հիմնարկությունների գոյությունը երեք հանրապետություններում կլանում է շատ ուժեր ու միջոցներ...

Ելնելով սրանից, կովկասյան բյուրոն, անհետաձգելիորեն անհրաժեշտ է համարում ֆեդերատիվ դաշինքը հանրապետությունների միջև նախ և առաջ ռազմական, տնտեսական, ֆինանսական, աշխատանքի և արտաքին քաղաքականության ասպարեզում»[1]։

1921 թվականի նոյեմբերի 7-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցավ Անդրկովկասյան երկրային կուսակցական 2-րդ խորհրդակցությունը, որտեղ լսվեց Գ. Կ. Օրջոնիկիձեի զեկուցումը ֆեդերացիայի ստեղծման ուղղությամբ Վրաստանում, Ադրբեջանում և Հայաստանում կատարվող աշխատանքների ընթացքի մասին։ Զեկուցման առթիվ միաձայն ընդունված բանաձևում երկրային կուսակցական 2-րդ խորհրդակցությունն ընդգծելով ֆեդերացիայի կազմակերպման ուղղությամբ երկրամասում ծավալված հսկայական ագիտացիոն-քարոզչական աշխատանքները, անհրաժեշտ համարեց արագացնել ֆեդերացիայի կազմակերպման գործը։

Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կազմակերպման անհրաժեշտության մասին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի վերոհիշյալ բանաձևը նույն թվականի նոյեմբերի վերջերին ներկայացվեց ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի հաստատմանը։ Վ. Ի. Լենինը ծանոթանալով այդ որոշմանը, Կենտկոմի քաղբյուրոյի հաստատմանը ներկայացնելու նպատակով նոյեմբերի 29-ին կազմում է Անդրկովկասյան Հանրապետությունների Ֆեդերացիա կազմակերպելու վերաբերյալ առաջարկի նախագիծ։

Նախագծում ասված էր. «1) Անդրկովկասյան Հանրապետությունների Ֆեդերացիան համարել սկզբունքորեն բացարձակապես ճիշտ և անպայման իրագործման ենթակա, սակայն գործնականապես անհապաղ իրագործելու իմաստով վաղաժամ, այսինքն՝ պահանջվում է որոշ ժամանակ քննարկման, պրոպագանդայի և սովետական եղանակով ներքևից անցկացնելու համար.

---

1 Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Ընտիր երկեր, էջ 369։

2) առաջարկել (կովկասյան բյուրոյի միջոցով) Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի կենտրոնական կոմիտեներին՝ ֆեդերացիայի հարցն ավելի լայնորեն դնել կուսակցության և բանվորական ու գյուղացիական մասսաների քննարկմանը, եռանդուն պրոպագանդա մղել ֆեդերացիայի օգտին և այն անցկացնել յուրաքանչյուր հանրապետության սովետների համագումարների միջոցով. մեծ օպոզիցիա լինելու դեպքում ճշտորեն և ժամանակին տեղեկացնել ՌԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյին»[1]։

Վ. Ի. Լենինի կազմած այս նախագիծը Անդրկովկասյան Սովետական Հանրապետությունների Ֆեդերացիայի ստեղծման մասին հաստատվում է Կենտկոմի քաղբյուրոյի նոյեմբերի 29-ի նիստում։

Դրանից հետո երկրամասում ֆեդերացիայի կազմակերպման ուղղությամբ տարվող նախապատրաստական աշխատանքները նոր թափ ու լայն ծավալ են ստանում։ Ադրբեջանի, Հայաստանի ու Վրաստանի աշխատավորությունը, կոմունիստական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ, ամենուրեք իրենց հաստատ կամքն ու վճռականությունն են արտահայտում հօգուտ Անդրկովկասյան Սովետական Հանրապետությունների Ֆեդերացիայի կազմակերպման։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության I համագումարը Անդրկովկասյան Հանրապետությունների Ֆեդերացիայի կազմակերպման մասին Ա. Ֆ. Մյասնիկյանի զեկուցման առթիվ ընդունած որոշման մեջ նշել է. «Ներկա պայմաններում Հայաստանում սովետական իշխանության կազմակերպվածությունը և ուժը կախված է Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ սերտ կապից։ Այդ առումով Անդրկովկասյան Հանրապետությունների Ֆեդերացիան ամբողջովին համապատասխանում է մեր երկրի շահերին։ Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան նշանակում է Անդրկովկասի հանրապետությունների ուժեղացում քաղաքական և միջազգային առումով։ Նա տնտեսապես իրար հետ կկապի Անդրկովկասի հանրապետությունները և դրանով իսկ կբարձրացնի երկրի էկոնոմիկան։

Վերջապես ֆեդերացիան եղբայրական համագործակցություն կհաստատի Անդրկովկասի աշխատավոր ժողովուրդների մեջ և ուժեղ հարված կհասցնի նացիոնալիստական շմոլքին...

Այդ պատճառով էլ ողջունելով ֆեդերացիան, համագումարը հանձնարարում է Հայաստանի պատգամավորությանը կովկասյան առաջիկա համագումարում հաստատ կերպով պնդել ֆեդերացիայի իրականացումը մոտակա ժամանակում»[2]։

Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետների առաջին համագումարի քննարկած հարցերից մեկն էր Անդրֆեդերացիայի կազմակերպման հարցը։ Համագումարը որոշեց. «Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիր զինվորների առաջին համագումարը խանդավառությամբ է ընդունում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի խորհրդային Հանրապետությունների Ֆեդերացիայի հասունացած գաղափարը և հանձնարարում է Հայաստանի Կենտրոնական գործադիր կոմիտեին

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 136։

2 ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ՀԿ(բ)Կ առաջին համագումարի սղագրական հաշվետվությունը, էջ 42։

գործնական բոլոր միջոցները շտապորեն կատարել ֆեդերացիան շուտով իրականացնելու համար»[1]։

Նույնպիսի որոշումներ են ընդունում նաև Ադրբեջանի ու Վրաստանի կոմունիստական կուսակցությունների և սովետների համագումարները։

Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կազմակերպման համար ծավալված համաժողովրդական շարժմանը առաջավոր դիրքերում էր գտնվում Բաքվի բազմազգ պրոլետարիատը, որն ինտերնացիոնալ պայքարի հարուստ դպրոց էր անցել։

1922 թվականի մարտի 12-ին գումարվում է Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի Սովետական Հանրապետությունների Կենտրոնական գործադիր կոմիտեների լիազոր կոնֆերանսը, որը համագործակցության պայմանագիր է կնքում այդ երեք հանրապետությունների քաղաքական, տնտեսական ու ռազմական սերտ դաշինքի մասին։ Կազմակերպվում է Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի պետական միությունը։ Առաջին շրջանում այն կոչվում էր Անդրկովկասյան Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Ֆեդերատիվ Միություն։

Դրանով իսկ Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների միջև հաստատվեց ռազմա-քաղաքական և տնտեսական սերտ դաշինք, որի հիմունքները ձևակերպվեցին նրանց միջև կնքված համագործակցության պայմանագրում, ուր ասված էր.

«1. Հանրապետությունների միության բարձրագույն իշխանությունը հանդիսանում է Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի կառավարությունների կողմից հավասար թվով ընտրված ներկայացուցիչների լիիրավ կոնֆերանսը։

2. Լիիրավ կոնֆերանսի գործադիր մարմինը միութենական սովետն է, որի անդամներն ընդունվում և ետ են կանչվում կոնֆերանսի կողմից։

3. Միութենական սովետի իրավասության են անցնում ռազմական գործերը, ֆինանսները, արտաքին քաղաքականությունը, արտաքին առևտուրը, հաղորդակցության ճանապարհները, ժողովրդական կապը, պայքարը հակահեղափոխության դեմ և տնտեսական քաղաքականության ղեկավարությունը՝ պայմանավորվող հանրապետությունների տերիտորիաներում»[2]։

Պայմանագրի մնացած կետերում խոսվում էր միութենական սովետի ղեկավար օրգանների, նրանց խնդիրների, իրավունքների և փոխհարաբերությունների մասին։ Նրա վերջին՝ 13-րդ կետում սահմանված էր միութենական սովետի և ՌՍՖՍՀ-ի փոխհարաբերությունների կարգը։ Հիշյալ կետում ասված էր. «Հանրապետությունների միությունը ՌՍՖՍՀ-ի հետ փոխհարաբերություններ է հաստատում դաշնագրային պայմանագրի հիման վրա»[3]։

Այսպիսով, համագործակցության այդ պայմանագրով դրվեց Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի հիմքը։

---

1 «ՀՍԽՀ բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորական խորհուրդների առաջին համագումարի արձանագրությունը», էջ 120։

2 «Образование СССР», էջ 288։

3 Նույն տեղում, էջ 288—289։

Գնալով համագործակցությունը ավելի ու ավելի ընդարձակվեց։ Մինչև նույն թվականի վերջը, այսինքն անցած 8 ամիսների ընթացքում, երեք հանրապետությունների արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատների փոխարեն միութենական սովետին կից ստեղծվեց արտաքին հարաբերությունների բաժին։ Վերացվեցին մաքսատները մի կողմից Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների, մյուս կողմից՝ Անդրկովկասի ու Սովետական Ռուսաստանի միջև։ Միավորվեց երկրամասի փոստի և հեռագրի գործը։ Կազմակերպվեցին Անդրկովկասի Ֆեդերացիայի արտակարգ հանձնաժողով, բանվորա-գյուղացիական տեսչություն, ռազմա-ծովային գործերի, աշխատանքի ժողովրդական կոմիսարիատներ։ Գործնական լուրջ քայլեր կատարվեցին անդրկովկասյան միասնական դրամ ստեղծելու, երեք հանրապետությունների ֆինանսական կապերը ամրապնդելու ուղղությամբ[1]։

Այսպիսով, Անդրկովկասի Սովետական Ֆեդերատիվ Միության առաջին ութ ամիսների գործունեությունը ոչ միայն արդարացրեց աշխատավորական մասսաների սպասելիքները, այլև գործնականում ցույց տվեց ֆեդերացիայի կենսական մեծ ուժը Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների զարգացման տվյալ շրջանում։

Միութենական սովետի փորձի հիման վրա անհրաժեշտություն էր առաջացել ավելի լայնացնել երեք հանրապետությունների ֆեդերատիվ կապերը։ 1922 թվականի նոյեմբերի կեսերին Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի Կենտրոնական գործադիր կոմիտեների ներկայացուցիչների խորհրդակցության ընդունած որոշման մեջ ասված էր. «Իր գոյության 8 ամսվա ընթացքում Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան ապացուցեց ոչ միայն իր կենսունակությունը, այլև Անդրկովկասի ժողովուրդների միջև էլ ավելի սերտ և ամուր կապեր հաստատելու ձգտում, ինչպես նաև եղբայրական միասնության հաստատում վերջիններիս և մյուս սովետական հանրապետությունների միջև»[2]։

Այդ որոշման հիման վրա 1922 թվականի դեկտեմբերի 10—13-ը Բաքվում տեղի ունեցավ բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետների անդրկովկասյան առաջին համագումարը, որը նույնպես լիակատար հավանություն տվեց միութենական սովետի գործունեությանը։

Համագումարը լսեց Ս. Մ. Կիրովի զեկուցումը Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի արտաքին և ներքին դրության մասին։ Վերլուծելով սովետական հանրապետությունների միջազգային դրությունը, նա ցույց տվեց, թե ինչպես հաղթահարելով ներքին ու արտաքին բազմաթիվ դժվարություններ, սովետական հանրապետությունները գնալով ավելի ամրապնդվում էին։

Սովետական հանրապետությունների միության մասին համագումարում տված զեկուցման մեջ մերկացնելով բուրժուական նացիոնալիստներին, որոնք դեմ էին ֆեդերացիային, Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն ասել է. «Վրացական նացիոնալիստները պահանջում են ոչնչացնել Անդրկովկասի Ֆեդերացիան, որովհետև չեն ուզում գործ ունենալ Ադրբեջանի և Հայաստանի հետ։

Ադրբեջանական նացիոնալիստները պահանջում են ոչնչացնել Անդրկովկասի Ֆեդերացիան, որովհետև չեն ուզում գործ ունենալ Հայաստանի և Վրաս-

1 Տե՛ս «Первый Закавказский съезд Советов», Թիֆլիս, 1923, էջ 30—32։

2 «Образование СССР», էջ 305։

տանի հետ։ Հայկական դաշնակցականները պահանջում են ոչնչացնել Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան՝ հենց այդ նույն պատճառներով։

Իսկ ի՞նչ պետք է ասենք մենք, կոմունիստներս։ Դուք ուզում եք ոչնչացնել Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան, որովհետև այստեղ մենք, Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի աշխատավոր մասսաներս միավորվում ենք միասնական եղբայրական ընտանիքի մեջ։ Դուք ուզում եք մեր անջատումը, որովհետև դուք գիտեք, որ մեր դաշինքն անպարտելի է։ Ո՛չ, այդ չի լինի։ Մենք միասնական ենք, մենք միասնական սեղմ ճակատով առաջ ենք գնում ընդդեմ միջազգային կապիտալիզմի լակեյների՝ մենշևիկների, դաշնակցականների, մուսավաթականների»[1]։ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեի այս խոսքերը արժանանում են համագումարի մասնակիցների միասնական հավանությանը։

Սովետների անդրկովկասյան առաջին համագումարը վճռական հակահարված հասցրեց բուրժուական նացիոնալիստներին, որոնք ամեն ինչ անում էին Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կազմակերպումը ձախողելու համար։

Համագումարում քննության առնվեցին նաև միութենական սովետի հաշվետվությունը, Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի սահմանադրության հարցը, ինչպես նաև տնտեսական շինարարության մի շարք հարցեր։ Լսվեց զեկուցում կարմիր բանակի ու նավատորմի մասին։

Սովետների անդրկովկասյան առաջին համագումարը որոշեց Անդրկովկասի Հանրապետությունների Ֆեդերատիվ Միությունը վերածել միասնական ֆեդերատիվ հանրապետության։ Դրանով ավարտվեց Անդրկովկասյան Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետության ձևավորումը։

Համագումարն ընտրեց Անդրֆեդերացիայի գերագույն օրգան՝ Անդրկովկասյան Կենտգործկոմ, որը պետք է ղեկավարեր ֆեդերացիայի աշխատանքները անդրկովկասյան սովետների համագումարների միջև ընկած ժամանակամիջոցում։ Համագումարն ընտրեց նաև Սովետների համամիութենական առաջին համագումարի պատգամավորներ։

Շուտով կազմակերպվում է Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կառավարությունը՝ Ժողովրդական կոմիսարների սովետը։ Համագումարում ընդունված սահմանադրության համաձայն, այն խնդիրները, որոնք հավասար չափով շոշափում էին Ադրբեջանի, Վրաստանի ու Հայաստանի շահերը և այդպիսով կապում այդ հանրապետությունները, միացնում մի տնտեսական-քաղաքական միավորման մեջ, հանձնվեցին Անդրկովկասի ֆեդերատիվ կառավարությանը։ Իսկ մնացած բոլոր խնդիրները՝ ներքին գործերը, արդարադատությունը, ժողովրդական լուսավորությունը, կուլտուրական շինարարությունը, առողջապահությունը, սոցիալական ապահովությունը և այլն՝ մնացին առանձին հանրապետությունների տնօրինությանը։

Անդրֆեդերացիան հիմնվում էր իր մեջ մտնող հանրապետությունների կամավոր համաձայնության, փոխադարձ վստահության և ինքնուրույնության վրա։ Ֆեդերացիան ամեն կերպ խթանում, պաշտպանում էր երկրամասի բոլոր ժողովուրդների զարգացումը, այն սերտորեն կապելով սոցիալիստական շի-

1 Գ. Կ. Օրջոնիկիձե, Ընտիր հոդվածներ և ճառեր, էջ 116—117։

նարարության, նրանց դասակարգային-ինտերնացիոնալ պայքարի խնդիրների հետ։

Անդրֆեդերացիայի ստեղծումը հանդիսացավ կոմունիստական կուսակցության լենինյան ազգային քաղաքականության հաղթանակը։ Նրա կազմակերպումով նոր էջ բացվեց Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի սովետական հանրապետությունների պատմության մեջ։ Սովետական Ռուսաստանի եղբայրական օգնությամբ այդ հանրապետությունների համատեղ աշխատանքն ու պայքարը մեծ թափ հաղորդեցին սոցիալիստական շինարարությանը։

Հ. Բժշկյան (Գայ)

Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի ստեղծման կապակցությամբ Հայաստանի Ժողկոմսովետի նախագահ և ռազմական գործերի ժողովրդական կոմիսար Ալ. Մրյասնիկյանը ղեկավար աշխատանքի է փոխադրվում Անդրկովկասյան երկրային կոմիտե։

Հայաստանի Կենտգործկոմի 1922 թվականի հոկտեմբերի 17-ի որոշմամբ Սովետական Հայաստանի ռազմական գործերի ժողովրդական կոմիսար է նշանակվում 1918—1920 թվականների Ռուսաստանի քաղաքացիական կռիվների լեգենդար հերոս Գայը՝ Հայկ Դիմիտրի Բժշկյանը։ Իր գիտելիքները և ռազմական հարուստ փորձը ամբողջությամբ նա նվիրաբերում է Սովետական Հայաստանի երիտասարդ կարմիր բանակի կռիմանը և ամրապնդմանը։ Ամուր կապեր հաստատելով կարմիր բանակի զորամասերի և նրանց անձնակազմի հետ, Գայը անընդմեջ հետևում էր նրանց ռազմական և քաղաքական ուսուցման բարձրացմանը։ Հրամանատարական և շարքային կազմի համար նա հաճախ հանդես էր գալիս բովանդակալից դասախոսություններով, հաղորդելով 1918—1920 թվականների քաղաքացիական կռիվների հարուստ փորձը։ Նա առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձնում հայկական կարմիր բանակի համար ազգային հրամանատարական կադրեր պատրաստելու գործի վրա։ Գայը հաճախ այցելում էր Հայկական դիվիզիայի հրամանատարական դպրոցը, մտերմական զրույցներ ունենում նրա ունկնդիրների հետ։

1922 թվականի նոյեմբերի վերջին Հայաստանի ռազմական գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը վերակազմվում է զինվորական կոմիսարիատի։ Գայը հաստատվում է որպես հանրապետության զինվորական կոմիսար։

1923 թվականի հունվարի 1-ի առթիվ Հայաստանի կարմիր բանակի անձնակազմին ուղղած հրամանում հանրապետության զինվորական կոմիսար Գայը գրել է. «Մենք պարտավոր ենք պողպատի պես ամուր, խստացած շարքերով պաշտպանել այդ ստեղծագործիչ աշխատանքները հակահեղափոխության ոտնձգություններից, որպեսզի բանվորն ու գյուղացին հանգիստ հոգով գործի կպչեն։ Մենք կկատարենք այդ սուրբ պարտականությունը, և թող այդ իմանան Հայաստանի աշխատավորները»։

Մոտ հինգ ամիս աշխատելով Հայաստանում, Գայը նոր աշխատանքի է նշանակվում Սովետական Ռուսաստանում և 1923 թվականի մարտի 23-ին մեկնում Հայաստանից։

4. ՍՍՀՄ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ։ ԱՆԴՐՖԵԴԵՐԱՑԻԱՆ ՍՍՀՄ ԻՐԱՎԱՀԱՎԱՍԱՐ ԱՆԴԱՄ

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակից հետո, կոմունիստական կուսակցության առջև հրամայական խնդիր դրվեց՝ սոցիալիզմի կառուցումը ապահովելու համար համախմբել մեր լայնածավալ երկրի բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների ուժերը, նախապատրաստել և կազմակերպել նրանց պետական միավորումը։ Ինչպես սոցիալիզմի կառուցման, նույնպես և սովետների իրավահավասարության վրա հենված բազմազգ սոցիալիստական պետության ստեղծման համար առաջինը ուղի պետք է հարթեր մեր երկիրը։ Ըստ որում, այդ դժվարագույն հարցի լուծումը պահանջում էր բազմակողմանիորեն հաշվի առնել երկրի քաղաքական ու տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները, այնտեղ ապրող ազգերի ու ժողովուրդների, բոլոր սովետական հանրապետությունների կենսական շահերը։ Անհրաժեշտ էր, ելնելով պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի դիրքերից, հստակ կերպով մշակել նոր ստեղծվելիք բազմազգ սոցիալիստական պետության սկզբունքները, նրա կոնկրետ խնդիրները։

Ազատագրվելով կապիտալիստական շահագործումից և ձեռնամուխ լինելով սոցիալիստական հասարակարգի կառուցմանը, սովետական ժողովուրդը կանգնեց նոր դժվարությունների առջև։ Երկարատև պատերազմների հետևանքով ծայրահեղորեն քայքայվել էր երկրի տնտեսությունը։ Անջատ-անջատ ազգային սովետական հանրապետություններն անկարող էին իրենց սեփական ուժերով հաղթահարել քայքայված երկրի տնտեսական դժվարությունները։ Անհրաժեշտ էր միավորել սովետական հանրապետությունների տնտեսական, քաղաքական, դիվանագիտական ու ռազմական բոլոր ուժերն ու հնարավորությունները, նրանց միջև 1918 թվականի հունվարին ստեղծված Ռուսաստանի Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետության օրինակով հաստատել ամուր պետական համագործակցություն։

1918—1921 թվականների ընթացքում սովետական ազգային հանրապետությունների միջև հաստատված համագործակցությունը զարգանալով ու ամրապնդվելով, վերածվել համաժողովրդական շարժման՝ հանուն այդ հանրապետությունների ֆեդերատիվ միավորման՝ Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության կազմակերպման։

Այդ շարժման առաջին փուլն ընդգրկում է 1918—1921 թվականները, երբ ներքին հակասովետական ուժերի և օտարերկրյա ինտերվենտների դեմ մղվող պայքարում հաստատվեց սովետական հանրապետությունների ռազմա-քաղաքական դաշինքը, որով ապահովվեց թշնամու ջախջախումը։ Այդ դաշինքի կոնկրետ արտահայտությունը սովետական հանրապետությունների ռազմական ուժերի միավորումն էր, որի ընթացքում Սովետական Ռուսաստանի հերոսական կարմիր բանակը ստացավ մեր երկրի բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների ամենաջերմ ու ամենագործոն աջակցությունը։ Կազմակերպվեցին ուկրաինական, բելոռուսական, լատիշական, ադրբեջանական, վրացական, հայկական և մի շարք այլ ազգային զորամասեր և միավորումներ։

Սովետական Ռուսաստանի հերոսական կարմիր բանակի հետ միասին, ազգային այդ զորամասերը խոշոր դեր կատարեցին հակահեղափոխական ուժերի ջախջախման, սովետական հայրենիքի պաշտպանության և ամրապնդման գործում։

Այսպիսով, սովետական ժողովուրդների ռազմա-քաղաքական դաշինքը հանդիսացավ այն կարևորագույն գործոններից մեկը, որը 1918—1921 թվականներին ապահովեց մեր հաղթանակը թշնամու դեմ մղած ծանր պայքարում։

Սովետական հանրապետությունների միավորման համար ծավալված շարժման երկրորդ փուլը ընդգրկում է 1921 թվականի վերջից մինչև 1922 թվականի սկիզբն ընկած ժամանակաշրջանը, երբ Սովետական Ռուսաստանի գլխավորությամբ ստեղծվեց այդ հանրապետությունների դիվանագիտական դաշինքը։ Հիշյալ դաշինքի շնորհիվ Ճենովայի և Հաագայի կոնֆերանսներում վրձռական հակահարված տրվեց Արևմուտքի իմպերիալիստներին։

Սովետական հանրապետությունների հետագա զարգացումը և քաղաքական ու տնտեսական նոր պայմանները գործնականում ցույց տվեցին, որ դաշինքի այն ձևերը, որոնք մինչև 1922 թվականը հաստատվել էին անջատ-անջատ սովետական հանրապետությունների միջև, իր ժամանակին մեծագույն դեր կատարելով հանդերձ, նոր պայմաններում, երբ ամբողջ երկրում ծավալվում էր խաղաղ տնտեսական շինարարությունը, արդեն անբավարար էին։ Արդեն անհրաժեշտ էր էլ ավելի ծավալել, բազմակողմանի դարձնել, էլ ավելի ամրապնդել այդ դաշինքը։ Սոցիալիզմի կառուցման համար անհրաժեշտ էր միավորել ժողովրդական բոլոր ուժերը, ապահովել երկրի ամուր պաշտպանությունը և ստեղծել բոլոր պայմանները սովետական ժողովուրդների բազմակողմանի զարգացման համար։

1920 թվականի հունիսին այդպիսի միավորման անհրաժեշտության մասին Վ. Ի. Լենինը գրել է. «...անհրաժեշտ է ձգտել ավելի և ավելի սերտ ֆեդերատիվ միության, նկատի ունենալով, առաջին՝ ամբողջ աշխարհի ռազմական տեսակետից անհամեմատ ավելի զորեղ իմպերիալիստական պետություններով շրջապատված սովետական հանրապետությունների գոյությունը պաշտպանելու անհնարինությունն առանց սովետական հանրապետությունների ամենասերտ դաշինքի. երկրորդ՝ սովետական հանրապետությունների տնտեսական սերտ դաշինքի անհրաժեշտությունը, առանց որի անիրագործելի է իմպերիալիզմի կողմից ավերված արտադրողական ուժերի վերականգնումը և աշ-

խատավորների բարեկեցության ապահովումը. երրորդ՝ միասնական, մի ընդհանուր պլանով բոլոր ազգերի պրոլետարիատի կողմից կարգավորվող համաշխարհային տնտեսության՝ որպես ամբողջության ստեղծման տենդենցը, որը միանգամայն ակնհայտորեն դրսևորվել է արդեն կապիտալիզմի օրով և անպայման ենթակա է հետագա զարգացման ու լիակատար ավարտման սոցիալիզմի օրով»[1]։

Սովետական հանրապետությունների միավորման համար համաժողովրդական շարժման նոր, երրորդ փուլը սկսվեց 1922 թվականի կեսերից, որով և ավարտվեց ՍՍՀՄ-ի կազմավորումը։ Այդ շարժումը լայն ծավալ ընդունեց Անդրկովկասում, Ուկրաինայում, Բելոռուսիայում և Ռուսաստանում։ Կուսակցական կազմակերպությունների ժողովներում, սովետներում, աշխատավորության ժողովներում քննարկվում էր անկախ սովետական հանրապետությունների միավորման, միասնական սոցիալիստական պետության ստեղծման հարցը։ Ամենուրեք բանվորները, գյուղացիները և աշխատավոր ինտելիգենցիան արտահայտում էին իրենց վճռական կամքը հօգուտ միավորման։

1922 թվականի նոյեմբերին Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների երկրորդ խորհրդակցությունը լսեց Գ. Կ. Օրջոնիկիձեի զեկուցումը ՍՍՀՄ-ի կազմավորման մասին։ Զեկուցման առթիվ ընդունված բանաձևում նշվեց, որ խորհրդակցությունը հավանություն է տալիս ՍՍՀՄ-ի ստեղծման գաղափարին և անհրաժեշտ համարում, որ Վրաստանը, Ադրբեջանը և Հայաստանը մտնեն ՍՍՀՄ-ի մեջ Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի միջոցով[2]։ Նույն ոգով որոշումներ ընդունվեցին նաև Բաքվի, Թիֆլիսի, Երևանի, Սուխումի, Ղարաքիլիսայի, Նախիջևանի և այլ քաղաքների ու գյուղերի աշխատավորների ժողովները։

Երևանի գավառի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների սովետների համագումարի բանաձևում ասված է, որ համագումարը «...տնտեսական, ֆինանսական և քաղաքական բնագավառներում անհրաժեշտ է համարում ավելի սերտ համագործակցություն հաստատել Անդրկովկասի սովետական սոցիալիստական հանրապետությունների, ինչպես նաև այդ հանրապետությունների և Սովետական Ռուսաստանի միջև։ Համագումարը գտնում է, որ միայն սովետական հանրապետությունների սերտ միությունը հնարավորություն կտա նրանց արագ վերածննդի և սովետական մեծ ֆեդերացիայի հաջող շինարարության համար»[3]։

Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների II համագումարը, որը կայացավ Երևանում 1922 թվականի նոյեմբերին, ի թիվս մյուս հարցերի, քննության առավ նաև ՍՍՀՄ կազմավորման հարցը։ Միաձայն ընդունված որոշումով համագումարը հավանություն տվեց Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Անդրկովկասի և Բելոռուսիայի միջև պետական դաշինք կնքելու, ՍՍՀՄ ստեղծելու գաղափարին։

Այդ հարցը քննարկվեց նաև Ադրբեջանի ու Վրաստանի սովետների համագումարներում, որոնք նույնպես անհրաժեշտ համարեցին ՍՍՀՄ-ի իրականա-

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 31, էջ 168։
2 Տե՛ս «Образование СССР», էջ 304։
3 Նույն տեղում, էջ 305։

յումը որպես՝ կարևորագույն առաջընթաց քայլ սովետական պետության հզորացման, երկրում սոցիալիզմի կառուցումը հաջողությամբ իրականացնելու համապարհին։

Բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների անդրկովկասյան առաջին համագումարը լսեց Գ. Կ. Օրջոնիկիձեի զեկուցումը ՍՍՀՄ-ի կազմավորման մասին։ Տալով երկրամասում ՍՍՀՄ-ի կազմակերպման ուղղությամբ կատարված նախապատրաստական աշխատանքների գնահատականը, Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն նշել է. «Վերջերս բոլոր երեք հանրապետություններում ավարտված գավառական համագումարները միահամուռ կերպով կողմ տրտահայտվեցին սովետական հանրապետությունների մի այնպիսի միություն ստեղծելու, որը, լիովին ապահովելով սովետական հանրապետությունների ժողովուրդների կուլտուրական զարգացումը, պահպանելով նրանց լեզուն, գրականությունը և այլն, և միևնույն ժամանակ առանձին անկախ հանրապետությունները միավորելով մի ընդհանուր միութենական պետության մեջ, ամրապնդեր բոլոր սովետական հանրապետությունների հզորությունը։ Մենք կողմնակից ենք այդպիսի միություն ստեղծելուն։ Այդպիսի միությունը մեր սովետական ընտանիքը դարձնում է անպարտելի մի ուժ»[1]։

Զեկուցման առթիվ համագումարում ընդունված բանաձևում ասված էր, որ անհրաժեշտ է ՌՍՖՍՀ, Ուկրաինական, Բելոռուսական հանրապետությունները և Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան լիակատար իրավահավասարության հիմունքներով միավորել մեկ միութենական պետության՝ ՍՍՀՄ-ի մեջ, ըստ որում յուրաքանչյուր հանրապետությանը իրավունք վերապահել ազատ կերպով դուրս գալու միությունից։ Միության քաղաքացիների համար պետք է սահմանել ընդհանուր և միասնական քաղաքացիականություն, իսկ նրա մայրաքաղաքը համարել Մոսկվան։

Սովետների անդրկովկասյան առաջին համագումարն ընտրեց սովետների համամիութենական առաջին համագումարի 91 պատգամավոր, որոնց թվում էին Գ. Օրջոնիկիձեն, Ալ. Մյասնիկյանը Ս. Կիրովը, Ն. Նարիմանովը, Ա. Ենուկիձեն, Ս. Քավթարաձեն, Հ. Նազարեթյանը, Մ. Օրախելաշվիլին, Ա. Տոդորսկին, Կ. Ռատնեկը, Բունյաթ-Զադեն և ուրիշներ։ Հայաստանից այդ պատգամավորության թվում էին Ս. Լուկաշինը, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, Ս. Համբարձումյանը, Ի. Դովլաթյանը, Հ. Հովսեփյանը, Մ. Սահակյանը, Ռ. Դաշտոյանը, Հ. Ղարիբյանը, Վ. Մամիկոնյանը և ուրիշներ։

ՍՍՀՄ-ի ստեղծման անհրաժեշտության վերաբերյալ 1922 թվականի դեկտեմբերին համապատասխան որոշումներ ընդունեցին նաև Ուկրաինայի սովետների VIII և Բելոռուսիայի սովետների IV համագումարները։

Այն բանից հետո, երբ արդեն Ուկրաինայի, Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի և Բելոռուսիայի սովետների համագումարները միասնական որոշումներ էին ընդունել ՍՍՀՄ-ի ստեղծման մասին, 1922 թվականի դեկտեմբերի 23—27-ը Մոսկվայում կայացավ Սովետների համառուսաստանյան X համագումարը, որը լսեց ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի հանձնաժողովի զեկուցումը ՍՍՀՄ կազմակերպման մասին։ Համագումարը հավանություն տվեց սովետական հանրապետու-

1 Գ. Կ. Օրջոնիկիձե, Ընտիր հոդվածներ և ճառեր, էջ 112։

թյունների պետական միավորման՝ Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության կազմակերպման գաղափարին։

Սովետական հանրապետությունների պետական միավորման ճանապարհին կարևոր առաջընթաց քայլ հանդիսացավ ՌՍՖՍՀ, Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի և Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի լիազոր պատգամավորությունների կոնֆերանսը, որը կայացավ 1922 թվականի դեկտեմբերի 29-ին և միահամուռ կերպով հաստատեց ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի հանձնաժողովի մշակած և Կենտկոմի կողմից հավանության արժանացած ՍՍՀՄ-ի կազմման մասին դեկլարացիայի և պայմանագրի նախագծերը։

1922 թվականի դեկտեմբերի 30-ին Մոսկվայում բացվեց ՍՍՀՄ-ի սովետների առաջին համագումարը, որին մասնակցում էին 2215 պատգամավոր, 1727-ը՝ ՌՍՖՍՀ-ից, 364-ը՝ ՈՒՍՍՀ-ից, 91-ը՝ ԱՍՖՍՀ-ից և 33-ը՝ ԲՍՍՀ-ից։

Համագումարը քննարկեց ՍՍՀՄ-ի կազմավորման մասին դեկլարացիան և պայմանագիրը (զեկուցող Ի. Վ. Ստալին) և ընտրեց ՍՍՀՄ Կենտրոնական գործադիր կոմիտե։

Համագումարի կողմից ընդունված դեկլարացիայում ընդգծված էր, որ միայն Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակի և պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաստատման շնորհիվ հնարավոր եղավ մեր երկրում լիկվիդացնել ազգային ճնշումը, ստեղծել ժողովուրդների փոխադարձ վստահություն և դնել նրանց եղբայրական համագործակցության ամուր հիմքերը։ Դրա շնորհիվ սովետական հանրապետություններին հաջողվեց հաղթական կերպով ետ շպրտել պրոլետարիատի դիկտատուրայի ներքին թշնամիների և իմպերիալիստական պետությունների կատաղի հարձակումները։ Դեկլարացիան սահմանում էր, որ ՍՍՀՄ-ն իրավահավասար ժողովուրդների կամավոր միություն է, յուրաքանչյուր հանրապետության համար ապահովված է միությունից ազատորեն դուրս գալու իրավունք, որ նրա մեջ կարող են մտնել ինչպես գոյություն ունեցող, այնպես էլ ապագայում կազմակերպվելիք սովետական հանրապետությունները և, որ Սովետական Միությունն ամեն կերպ կընդպաստի սովետական բոլոր ժողովուրդների զարգացմանը։

Պայմանագրի համաձայն այդ ժամանակ ՍՍՀՄ-ի կազմի մեջ մտան չորս հանրապետություններ՝ Ռուսաստանյան Ֆեդերացիան, Ուկրաինան, Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան և Բելոռուսիան։ Պայմանագրում միաժամանակ շարադրված էին այն հարցերը, որոնք ենթակա էին ՍՍՀՄ-ի գերագույն օրգանների իրավասությանը, ինչպես նաև նշված էր այդ օրգանների կառուցվածքը, միասնական սովետական քաղաքացիության սկզբունքները և այլն։

Կոմունիստական կուսակցությունը և նրա առաջնորդ Վ. Ի. Լենինը անհաշտ պայքար մղելով և՛ վերիկոռուսական շովինիզմի և՛ տեղական նացիոնալիզմի դեմ, իրականացրին Սովետական Միության կազմակերպումը։

Կոմունիստական կուսակցության հետևողական աշխատանքի ու պայքարի շնորհիվ, նախկինում ցարիզմի կողմից ճնշված ժողովուրդների մոտ հաստատուն հիմքերի վրա դրվեց փոխադարձ վստահությունն ու հավատը։ Այդ վստահության անսասան հիմքերի վրա էլ ստեղծվեց Սովետական Միությունը, որը հանդիսացավ կոմունիստական կուսակցության և սովետական իշխանության ազգային քաղաքականության մի նոր, փայլուն հաղթանակը։

Այդ հաղթանակի կազմակերպիչն ու ոգեշնչողը հանդիսացավ Վ. Ի. Լենինը։ Դեռևս սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակից առաջ Վ. Ի. Լենինը ցույց էր տվել, որ կոմունիստները պայքարում են ազգությունների այնպիսի կամավոր միավորման համար, որի պայմաններում կտրականապես բացառվելու է ազգերին միմյանց դեմ գրգռելը և լիակատար կամավորության ու իրավահավասարության հիման վրա հաստատվելու է իսկական եղբայրական դաշինք։ Սովետական իշխանության հաստատման առաջին տարիներին Վ. Ի. Լենինը բազմիցս առաջ էր քաշել դաշնակցային սովետական պետություն ստեղծելու հարցը, որի կոնկրետ արտահայտությունը հանդիսացավ Ռուսաստանյան Ֆեդերացիայի կազմակերպումը։

Բնորոշելով առաջին բազմազգ սոցիալիստական պետության էությունը և ցույց տալով նրա արմատական տարբերությունը բուրժուական ֆեդերացիայից, Վ. Ի. Լենինը 1918 թվականի հունվարին գրել է. «Մենք իշխում ենք ոչ թե բաժանելով, ըստ հին Հռոմի դաժան օրենքի, այլ միացնելով բոլոր աշխատավորներին կենդանի շահերի, դասակարգային գիտակցության անխզելի շղթաներով։ Եվ մեր միությունը, մեր նոր պետությունն ավելի ամրակուռ է, քան բռնադատական իշխանությունը, որը ստով ու երկաթով միավորում է իմպերիալիստների համար հարկավոր արհեստական պետական կազմավորումները»[1]։

1919 թվականի հուլիսին «Մեծ նախաձեռնություն» հոդվածում, որտեղ վերլուծվում է բանվորների հերոսական աշխատանքը Թիկունքում, Վ. Ի. Լենինը գրել է, որ կոմունիզմի համար, նոր կյանքի կառուցման համար աշխատավորները «...սկզբում միավորվում են մեկ սոցիալիստական պետության մեջ, հետո սովետական հանրապետությունների միության մեջ»[2]։ Նույն միտքը ավելի ընդարձակ կերպով Վ. Ի. Լենինը Դենիկինի դեմ տարած հաղթանակի առթիվ արտահայտել է 1919 թվականի դեկտեմբերին, Ուկրաինայի բանվորներին և գյուղացիներին ուղղված նամակում. «Մենք ազգերի կամավոր միություն ենք ուզում, այնպիսի միություն, որը ոչ մի բռնություն չթույլատրեր մի ազգի կողմից մյուսի վրա, այնպիսի միություն, որը հիմնված լիներ ամենալրիվ վստահության վրա, եղբայրական միասնության պարզ գիտակցության վրա, լիովին կամավոր համաձայնության վրա»[3]։

Դնելով սովետական հանրապետությունների պետական միավորման, նրանց ֆեդերացիայի ստեղծման հարցը, Վ. Ի. Լենինը նշել է, որ այդ ֆեդերացիան իր սկզբունքներով ու նպատակներով ֆեդերատիվ պետության նոր ձև է լինելու և ոչ մի առնչություն չունի բուրժուական ֆեդերացիայի հետ։

Վ. Ի. Լենինի կողմից նոր, սովետական ֆեդերացիայի պետական ձևի հայտնագործումը սովետական ժողովուրդներին հնարավորություն տվեց իրավահավասարության, բարեկամության և եղբայրության հիման վրա համախմբվելու իրենց բազմազգ պետության՝ Սովետական Միության մեջ։

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 26, էջ 588։
2 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 29, էջ 524։
3 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 30, էջ 368։

Հիվանդության պատճառով Վ. Ի. Լենինը ի վիճակի չեղավ մասնակցելու Կենտկոմի հանձնաժողովի աշխատանքներին, որին հանձնարարված էր նախապատրաստել ՍՍՀՄ-ի կազմակերպումը։ Նա չկարողացավ մասնակցել նաև Սովետների համամիութենական առաջին համագումարին, որտեղ ձևավորվեց Սովետական Միությունը։

Կենտկոմի հանձնաժողովը 1922 թվականի սեպտեմբերին ընդունել էր Ի. Վ. Ստալինի կազմած «Անկախ հանրապետությունների հետ ՌՍՖՍՀ փոխհարաբերությունների վերաբերյալ բանաձևի նախագիծը», ըստ որի ազգային սովետական հանրապետությունները Ռուսաստանյան Ֆեդերացիայի մեջ պետք է մտնեին ավտոնոմիայի հիմունքներով։ Մանոթանալով այդ նախագծին, նույն ամսի 27-ին Կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամներին հասցեագրված նամակում Վ. Ի. Լենինը քննադատում է այն և գտնում, որ նախագծում, ըստ էության, անտեսված է ազգերի իրավահավասարությունը։ «...Մենք,— գրում է Վ. Ի. Լենինը,— մեզ իրավահավասար ենք ճանաչում Ուկրաինական ՍՍՀ-ի և մյուսների հետ և նրանց հետ մեկտեղ ու նրանց հետ հավասարապես մտնում ենք նոր միության, նոր ֆեդերացիայի մեջ...»[1]։ Դրանով իսկ Վ. Ի. Լենինն առաջարկեց հարցի սկզբունքային այլ լուծում՝ ոչ թե ավտոնոմիայի հիման վրա Ռուսաստանյան Ֆեդերացիայի կազմի մեջ ազգային հանրապետությունների ընդունում, այլ լիակատար իրավահավասարության հիմունքներով բոլոր սովետական հանրապետությունների, այդ թվում նաև Ռուսաստանյան Ֆեդերացիայի կամավոր միավորումը պետական մի նոր կազմակերպության՝ սովետական հանրապետությունների միության մեջ[2]։ Լենինյան այդ ցուցումների հիման վրա Կենտկոմի հանձնաժողովը անհրաժեշտ ուղղումներ կատարեց վերոհիշյալ բանաձևի նախագծում, որից հետո այն հաստատվեց Կենտկոմի հոկտեմբերյան պլենումում։

Սովետների համամիութենական առաջին համագումարի բացման և նրա հաջորդ օրը՝ 1922 թվականի դեկտեմբերի 30-ին և 31-ին, Վ. Ի. Լենինը թելադրեց «Ազգությունների կամ «ավտոնոմիզացիայի» հարցի շուրջը» նամակը։ Այդ նամակում տալով պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի խոր վերլուծությունը, նա հատկապես ընդգծեց, որ անհրաժեշտ է խստիվ պահպանել կուսակցության ծրագրում առաջադրված ազգային հարցի սկզբունքները։ Այստեղ ևս քննադատելով «ավտոնոմիզացիայի» սխալ գաղափարը, Վ. Ի. Լենինը սովետական հանրապետությունների պետական միավորման միակ ճիշտ ձևը համարեց ազգային սովետական հանրապետությունների սուվերեն իրավահավասարության հիման վրա ստեղծված պետական միությունը։

Հանդիսանալով Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի իրավահավասար անդամներից մեկը, վերջինիս միջոցով Հայկական ՍՍՀ-ն մտավ ՍՍՀՄ-ի մեջ։ Այդ պատմական մեծագույն ակտը վճռական նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական զարգացման համար։

ՍՍՀՄ-ի կազմավորման նշանակությունը չի սահմանափակվում մեր երկրի շրջանակներում։ Սովետական Միության պատմական խոշորագույն նշա-

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 36, էջ 853։

2 Տե՛ս նույն տեղում։

նակությունը դուրս է գալիս սովետական երկրի սահմաններից և ստանում միջազգային բնույթ։

Սովետական սոցիալիստական հանրապետությունների միությունը հաստատեց աղգամիջյան հարաբերությունների նոր, պատմության մեջ մինչ այդ չտեսնված ձև, որի գրանիտե պատվանդանը հանդիսանում է պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմը։

1924 թվականի հունվարին Սովետների համամիութենական II համագումարը հաստատեց ՍՍՀՄ սահմանադրությունը, որը ստեղծվել էր պրոլետարիատի դիկտատուրայի գոյության վեց տարիների ընթացքում ձեռք բերված հաղթանակների հիման վրա, համապատասխան երկրի այն ժամանակի էկոնոմիկայի ու դասակարգային փոխհարաբերությունների։ Որպես սովետական պետության հիմնական օրենք, սահմանադրությունը ամենալայն հնարավորություններ էր ստեղծում երկրի բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական բարգավաճման համար։

Սահմանադրության համաձայն յուրաքանչյուր միութենական հանրապետություն ազատ կերպով կարող էր դուրս գալ ՍՍՀՄ-ի կազմից։ Այդ բխում էր հանրապետությունները ՍՍՀՄ-ի մեջ մտնելու կամավորության սկզբունքից։

Հիմնական օրենքը սահմանում էր, որ ՍՍՀՄ-ի գերագույն օրգանը սովետների համամիութենական համագումարն է, իսկ համագումարների միջև ընկած ժամանակամիջոցում՝ ՍՍՀՄ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեն, որը բաղկացած էր երկու պալատից՝ Միության և Ազգությունների սովետներից։ Հայաստանի սովետների IV համագումարը, որը գումարվեց 1925 թվականի մարտին, հանրապետության առաջին սահմանադրության մեջ ավելացրեց հատուկ հոդված (14-րդ), որտեղ խոսվում էր Սովետական Հայաստանը Անդրկովկասի Ֆեդերացիայի միջոցով ՍՍՀՄ-ի մեջ մտնելու մասին։

ՍՍՀՄ-ի կազմակերպումով սկսվեց Սովետական Հայաստանի, ինչպես նաև սովետական մյուս հանրապետությունների պատմության մի նոր շրջան։ Սովետական ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում մեծ հաջողությամբ առաջ ընթացավ հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործը։

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

1. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԳԱ ԸՆԹԱՑՔԸ

ՍՍՀՄ-ի կազմավորումից հետո ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ուղղությամբ տարվող խաղաղ շինարարական աշխատանքներն ավելի լայն ծավալ ստացան։ Որպես սոցիալիստական շինարարության կարևորագույն հարց, կոմունիստական կուսակցությունը դրեց մեր երկրի ժողովուրդների կուլտուրական և տնտեսական փաստական անհավասարության վերացման անհրաժեշտությունը։

Այդ մասին կարևոր որոշումներ ընդունեցին 1923 թվականի ապրիլին տեղի ունեցած ՌԿ(բ)Կ XII համագումարը և նույն թվականի հունիսին Մոսկվայում կայացած ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի չորրորդ խորհրդակցությունը՝ ազգային հանրապետությունների և մարզերի պատասխանատու աշխատողների մասնակցությամբ։ Վերջինս քննության առավ ազգային հարցի վերաբերյալ կուսակցության XII համագումարի բանաձևի կենսագործման պրակտիկ միջոցառումների հարցը և որոշում ընդունեց այդ մասին։ Ազգային հանրապետություններում և մարզերում տնտեսական շինարարությունը հաջողությամբ առաջ տանելու նպատակով խորհրդակցությունն անհրաժեշտ համարեց կարգավորել վերաբնակեցումները, պետական հողային ֆոնդի հաշվին աշխատավոր բնակչությանն ապահովել հողով, տեղական բնակչությանը մատչելի պայմաններով հատկացնել գյուղատնտեսական վարկ, ուժեղացնել ոռոգման աշխատանքները, ամեն կերպ օգնել կոոպերացիային, նոր ֆաբրիկաներ և գործարաններ կառուցել հումքի բաղաների մոտ, տեղական բնակչության համար կազմակերպել տեխնիկական դպրոցներ, գյուղատնտեսական դասընթացներ[1]։

Սովետական Հայաստանը հաղթահարելով ժողովրդական տնտեսության վերականգնման դժվարությունները, առաջ էր տանում խաղաղ շինարարական աշխատանքները։

Գյուղատնտեսության բնագավառում ընդհանուր ցանքատարածությունը-

---

1 *Տե՛ս «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն I, էջ 979։*

ները տարեցտարի աճելով, 1923 թվականին հասել էին 236,6 հազար դեսյատինի[1], կազմելով 1913 թվականի ցանքատարածությունների 74,9 տոկոսը։

1921 թվականի ապրիլի 14-ի նամակում Վ. Ի. Լենինը Անդրկովկասի կոմունիստներին ցուցում էր տվել, որ «ոռոգումը հատկապես կարևոր է հողագործությունն ու անասնապահությունը ինչ գնով էլ լինի բարձրացնելու համար»[2]։ Կենսագործելով առաջնորդի ցուցումները, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և կառավարությունը առաջին լուրջ հաջողություններն էին ձեռք բերել այդ բնագավառում։ 1922 թվականի նոյեմբերին Էջմիածնի շրջանում ավարտվեց Վ. Ի. Լենինի անվան ջրանցքի շինարարությունը, որը ոռոգում էր 2000 հեկտար հողամաս։ Խոշոր աշխատանքներ էին սկսվել Սարդարաբադի, Զանգիբասարի, Վեդիբասարի, Բաշ-Գյառնիի, Կոտայքի, Ապարանի և Հանրապետության մյուս շրջանների ոռոգման ցանցի վերանորոգման ուղղությամբ։ Հայաստանում զգալի աշխատանքներ էին կատարվել հողաշինարարության գծով, որի շնորհիվ սակավահող գյուղացիությունն ապահովվեց հողով։

Գյուղատնտեսության վերականգնման գործին խոշոր չափով նպաստեց աշխատավոր գյուղացիության դրության բարելավումը և գյուղատնտեսական միասնական հարկի սահմանումը, որի շնորհիվ բնահարկի մի մասը փոխարինվեց դրամական հարկով և միավորվեցին պետական ու տեղական բոլոր տեսակի հարկերը։ Կենսագործելով կուսակցության որոշումները, Սովետական Հայաստանի կառավարությունը վճռական պայքար մղելով կուլակային-վաշխառուական տարրերի դեմ, սիստեմատիկ և հետևողական աշխատանք էր կատարում գյուղատնտեսական վարկի ծավալման ու ամրապնդման ուղղությամբ։ Միայն 1923—1924 տնտեսական տարում Հայկական ՍՍՀ գյուղատնտեսական բանկը վարկային կոոպերացիայի միջոցով հանրապետության գյուղատնտեսությունը վարկավորել էր 1.628 հազար ռուբլով[3]։

Կուսակցական կազմակերպությունները շարունակում էին ծավալուն քաղաքական-դաստիարակչական աշխատանքը աշխատավոր գյուղացիության մեջ։ Այդ տեսակետից կարևոր դեր էին կատարում տեղերում հրավիրված անկուսակցական գյուղացիական կոնֆերանսները։ Միայն 1923 թվականի առաջին եռամսյակում հանրապետության 9 գավառներում տեղի ունեցան այդպիսի 75 կոնֆերանսներ։

1923 թվականի մարտին Երևանում կայացավ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության II համագումարը, որը քննարկեց ՀԿԿ Կենտկոմի քաղաքական և կազմակերպչական հաշվետվությունը (զեկուցողներ Ս. Լուկաշին, Գ. Մեհրաբյան), Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության 25-ամյակի առթիվ զեկուցումը (Ա. Մռավյան), ֆինանսական քաղաքականության խնդիրները, գյուղատնտեսության վերականգնման, ժողովրդական լուսավորության հարցերը և այլն։

---

1 Տե՛ս «Հայաստանի ՍԽՀ ժողովրդական տնտեսությունը 1924—1925 և 1925—1926 թթ.», Երևան, 1927, էջ 7։

2 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 32, էջ 404։

3 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստանը թվերով» (վիճակագրական տեղեկատու. 1923—1927 թթ.), Երևան, 1928, էջ 249։

Կենտկոմի հաշվետվության մեջ նշվեց, որ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության տեղական կազմակերպությունները մեծ աշխատանք են կատարել հանրապետության բանվորների, գյուղացիների և ինտելիգենցիայի շրջանում կուսակցության լենինյան ազգային քաղաքականությունը կենսագործելու համար, որի շնորհիվ հաջողությամբ ավարտվեցին Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի ստեղծման աշխատանքները։

Ս. Լուկաշին (Սրապիոնյան)

Համագումարը նշեց, որ հաշվետու շրջանում հանրապետության գյուղատնտեսությունը կարողացել էր կատարել իր խնդիրները։ Պարենհարկի կարգով նա պետությանը հանձնել էր 300 հազար փութ հացահատիկ։ Լսելով զեկուցում հանրապետության ժողովրդական լուսավորության վիճակի մասին, համագումարը որոշեց բարելավել դպրոցների ֆինանսավորման գործը, ընդարձակել շքավոր աշակերտությանը ցույց տրվող օգնությունը, լուրջ ուշադրություն դարձնել դասագրքերի ստեղծման վրա և այլն։ Համագումարը կուսակցական, սովետական, կոմերիտական և արհմիութենական կազմակերպությունների առջև խնդիր դրեց հատուկ ուշադրություն դարձնել անգրագիտության վերացման գործի վրա։

Համագումարն ընտրեց ՀԿԿ Կենտկոմի նոր կազմ, որն իր առաջին պլենումում ԿԿ-ի առաջին քարտուղար ընտրեց Ա. Գ. Հովհաննիսյանին, իսկ քարտուղարներ Ա. Շահսուվարյանին և Ե. Բակունցին։

Նույն ամսին Թբիլիսիում գումարվեց Անդրկովկասյան կոմունիստական կազմակերպությունների II համագումարը։ Այն ամփոփեց երկրամասի կոմունիստական կազմակերպությունների մեկ տարվա աշխատանքի ու պայքարի արդյունքները, միահամուռ պաշտպանեց ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի լենինյան գիծը ընդդեմ տրոցկիստների ու մյուս հակալենինյան հոսանքների և նշեց հետագա խնդիրները։

Կարևոր հաջողություններ էին ձեռք բերվել հանրապետության արդյունաբերության վերականգնման ուղղությամբ։ Վերականգնվել և աշխատում էին կաշվի վերամշակման Երևանի երկու գործարանները, ընդարձակվել և նոր սարքավորումներով հարստացել էր պոլիգրաֆ արդյունաբերությունը, որի շնորհիվ 1922 թվականի համեմատությամբ, 1923 թվականին հանրապետությունում տպագրված գրքերի, ամսագրերի և լրագրերի տպաքանակն ավելացել էր մոտ երկու անգամ։ Որոշ չափով ավելացել էր Երևանի մեխանիկական և «Արարատ» գործարանների արտադրանքը։ Երևանում և Ալեքսանդրապոլում վերականգնվել և սկսել էին աշխատել մի շարք մանր ձեռնարկություններ։ Ալեքսանդրապոլում ծավալվել էին տեքստիլ ֆաբրիկայի շինարարության աշխատանքները։

Հայաստանում սովետական իշխանության գոյության առաջին 2—3 տարիների ընթացքում ձեռք բերած խաղաղ շինարարական աշխատանքի առաջին հաջողությունները ակնառու էին։ Նույնիսկ դաշնակցական կառավարության նախկին լիդերներից մեկը՝ Հ. Քաջազնունին, ստիպված եղավ խոստովանել. «Երկու տարի ու կես կառավարեցինք մենք երկիրը,— գրել է նա,— մոտ երկու ու կես տարի է, որ կառավարում են բոլշևիկները։

Մենք ունեցանք պատերազմներ՝ Վրաստանի, Ադրբեջանի ու Թուրքիայի դեմ։ Բոլշևիկները պատերազմ չունեցան։ Մենք ունեցանք անընդհատ բազմաթիվ կռիվներ՝ Աղբաբա, Զոդ, Զանգիբասար, Վեդի-բասար, Միլիի ձորերը, Շարուր, Նախիջևան, Զանգեզուր. բոլշևիկները ներքին կռիվներ չունեցան, բացի փետրվարյան ապստամբության հետ կից կռիվները։ Մենք շարունակ պահում էինք երկիրը զենքի տակ, անընդհատ կռիվների մեջ, զբաղեցրել էինք բոլոր աշխատավոր ձեռքերը պատերազմի դաշտերում, մինչդեռ ամենամեծ կարիք ունեինք շինարար աշխատանքների. բոլշևիկներն ազատեցին ժողովուրդն այդ աղետից, այդ անտանելի ծանր բեռից։

Մեր ժամանակ ժողովուրդը կոտորվում էր կամ հյուծվում սովից։ Մենք ավերեցինք այնպիսի հացառատ վայրեր, ինչպիսին են Շարուրն ու Վեդին, այնպիսի անասնառատ վայր, ինչպիսին է Աղբաբան, ավերեցինք առանց օգտվելու հարստություններից. 1920 թվականի բերքը, միակ առատ բերքը, որ պիտի ունենայինք սով-տարիներից հետո, տվինք (ուրիշ շատ հարստությունների հետ միասին) Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի բանակին։ Իսկ այսօր լսում եմ, թե Հայաստանը կշտացել է, համարյա կարիք չունի հացի։ Ես հավատում եմ, չէ որ ժողովուրդը ժամանակ ունեցավ ցանելու և կալսելու»[1]։

* * *

Սովետական Հայաստանում ժողովրդական տնտեսության վերականգնումն ընթանում էր դասակարգային սուր պայքարի պայմաններում։

Սոցիալիզմի թշնամիները նպատակ ունենալով մեր երկրում ձախողել սոցիալիզմի կառուցումը, տապալել սովետական կարգերը և վերականգնել շահագործողների տիրապետությունը, կատաղաբար դիմադրում էին կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության քաղաքականությանը։ Արևմտյան իմպերիալիստների օգնությամբ ներքին թշնամիները տնտեսության տարբեր ճյուղերում, հատկապես արդյունաբերության մեջ, տրանսպորտում և գյուղում կազմակերպում էին սաբոտաժ, դիվերսիա և այլ կարգի թշնամական գործողություններ։ Կուլակային և մյուս հակահեղափոխական ուժերը բանդիտական ելույթներ էին կազմակերպում սովետական իշխանության դեմ։ Հայաստանում 1922—1923 թվականներին այդպիսի ելույթներ տեղի ունեցան Դարալագյազի, Դիլիջանի և այլ գավառներում։

Սովետական երկրում նոր տնտեսական քաղաքականության իրագործումը սոցիալիզմի ներքին և արտաքին թշնամիների որոշ մասի կողմից գնահատ-

---

1 Հովհ. Քաջազնունի, Հ. Հ. դաշնակցությունն անելիք չունի այլևս, Թիֆլիս, 1924, էջ 70—71։

վեց որպես էվոլյուցիա դեպի կապիտալիզմը։ Ելնելով դրանից, նրանք քարոզում էին սովետական իշխանության հետ համագործակցելու, նրան օգնելու գաղափարը, այդ «օգնությունը» համարելով ՍՍՀՄ-ում կապիտալիզմի վերականգնմանը նպաստող միջոց։ Այդ ուղղությունը կոչվեց սմենովեխականություն (նրանց օրգան ամսագրի անվանը համապատասխան)։

Կոմունիստական կուսակցությունը Լենինի գլխավորությամբ մինչև վերջ մերկացրեց այդ թշնամիներին։ ՌԿ(բ)Կ XI համագումարում Վ. Ի. Լենինը նշեց, որ սմենովեխականները, որոնց նպատակն է մեր երկրում վերականգնել կապիտալիզմը, սովետական իշխանության բացահայտ թշնամիներն են։

Սմենովեխականությունն իր արտահայտությունը գտավ նաև դաշնակցականների որոշ մասի մոտ, որոնք նույնպես հույս էին դրել սովետական իշխանության վերասերման և Հայաստանում հին կարգերի վերականգնման վրա։ Սակայն այդ հույսերը խորտակվեցին։

Սովետական կարգերի թշնամիները քաղաքում ստանալով բանվոր դասակարգի վճռական հակահարվածը, իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրել էին գյուղի վրա՝ հույս ունենալով օգտագործել գյուղացիության մեջ եղած դժգոհ և տատանվող տարրերին, նրանց բարձրացնել սովետական կարգերի դեմ։ Սակայն նրանք այստեղ ևս ստացան վճռական հակահարված։

Կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական իշխանությունը խոշոր օգնություն ցույց տվեցին գյուղին։ Հարկային ճիշտ քաղաքականության և գյուղատնտեսական մթերքների գների կարգավորման շնորհիվ զգալի չափով բարելավվեց աշխատավոր գյուղացիության վիճակը։ Լավագույն կադրերով ամրապնդվեց գյուղի կուսակցական և սովետական ապարատը, ավելի բովանդակալից դարձավ նրանց աշխատանքը։ Քաղաքից գյուղ աշխատանքի ուղարկվեցին զգալի թվով փորձված կադրեր։

Իրենց շուրջը համախմբելով չքավոր և միջակ գյուղացիությանը, կուսակցական կազմակերպությունները մերկացնում ու հակահարված էին հասցնում դասակարգային թշնամուն։

* *
*

1924 թվականը սովետական ժողովրդի համար սկսվեց ծանր վշտով։ Հունվարի 21-ին վախճանվեց կոմունիստական կուսակցության և սովետական պետության հիմնադիր Վ. Ի. Լենինը։ «Մեր ուսուցչի մահը — այդ ծանր հարվածը,— ասված է ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի պլենումի դիմումի մեջ,— էլ ավելի ուժգին կհամախմբի մեր շարքերը։ Մարտական համերաշխ շղթայով մենք արշավի ենք գնում կապիտալի դեմ, և աշխարհում ոչ մի ուժ չի խանգարի մեր վերջնական հաղթանակին։

...Կուսակցությունը երկաթե քայլերով առաջ կգնա։ Որովհետև նա լենինյան կուսակցություն է։ Որովհետև նա դաստիարակվել, կոփվել է մարտերում։ Որովհետև նա իր ձեռքին ունի այն կտակը, որ նրան թողել է ընկեր Լենինը»[1]։

Վ. Ի. Լենինի մահվան կապակցությամբ ամբողջ երկրում տեղի ունեցան աշխատավորների սգո միտինգներ և ժողովներ։ Սովետական Հայաստանի աշ-

1 «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն I, էջ 1029։

խատավորները արտահայտելով իրենց ծանր վիշտը սիրելի առաջնորդի մահվան առթիվ, միաժամանակ ցույց տվեցին իրենց հաստատ կամքն ու վճռականությունը՝ մինչև վերջ հավատարիմ մնալու լենինիզմին։

Հունվարի 23-ին Երևանի աշխատավորների համաքաղաքային միտինգում ընդունված բանաձևում ասված էր. «Երևանի բանվորները, կարմիրբանակայինները՝ և աշխատավորության լայն մասսաները խորը ցնցված են մեր ուսուցիչ և ղեկավար Վ. Ի. Լենինի մահվան բոթով։

...Հաղթանակի միասնական կամքով և շարքերի խտությամբ խորհրդային Միության ու ամբողջ աշխարհի բանվորներն ու գյուղացիները կամրացնեն խորհրդային և պրոֆմիութենական բոլոր կազմակերպությունների հիմքերը, որ կոչված են իրագործելու թանկագին ուսուցչի մտքերն ու ավանդները»[1]։

Որպես հանրապետության բոլոր աշխատավորների միասնական կամքի արտահայտություն, Վ. Ի. Լենինի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով Հայկական ՍՍՀ Կենտգործկոմը 1924 թվականի հունվարին որոշեց հանրապետության մայրաքաղաքում կանգնեցնել Վ. Ի. Լենինի մոնումենտ-արձանը, իսկ հունվարի 27-ի որոշմամբ Ալեքսանդրապոլ քաղաքը վերանվանվեց Լենինական։

Խոր գիտակցելով մեծ առաջնորդի ծանր կորուստը, Սովետական Միության աշխատավորները էլ ավելի կուռ շարքերով համախմբվեցին լենինյան կուսակցության շուրջը։ Կուսակցության Կենտկոմի հասցեով ստացվում էին անկուսակցական բանվորների տասնյակ հազարավոր դիմումներ, որոնցով խնդրում էին իրենց ընդունել Լենինի ստեղծած կուսակցության շարքերը։ Ընդառաջելով անկուսակցական բանվորների մասսայական դիմումներին, Կենտկոմը հայտարարեց լենինյան կոչ դեպի կուսակցության շարքերը։ Լենինյան կոչի օրերին ամբողջ երկրում կոմունիստական կուսակցության շարքերն անցան 240 հազար առաջավոր բանվորներ։

Լենինյան կոչի օրերին և դրանից հետո անցած կարճ ժամանակամիջոցում զգալի չափով աճեցին նաև Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության շարքերը։ Եթե 1924 թվականի հունվարին Հայաստանի կոմկուսի շարքերում կային 4032 անդամ-թեկնածու, ապա 1925 թվականի հուլիսին այդ թիվը հասել էր 6130-ի[2]։ Ըստ որում, զգալի չափով աճել էր բանվոր կոմունիստների թիվը, կազմելով 23,2 տոկոս[3]։

Առաջնորդվելով լենինյան պատգամներով, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը շարունակում էր հատուկ ուշադրություն դարձնել կոմունիստների և աշխատավորների գաղափարական-քաղաքական պատրաստականությունը բարձրացնելու, սոցիալիստական շինարարության բոլոր բնագավառներում կուսակցական ղեկավարությունն ամրապնդելու գործին։

1923—1924 թվականների ներկուսակցական սուր պայքարի ժամանակաշրջանում Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը մինչև վերջ հավա-

---

1 «Խորհրդային Հայաստան», 25 հունվարի 1924 թ.։

2 Տե՛ս «Կոմունիստ» (ամսագիր), 1925, № 3—4, էջ 11։

3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12։

տարիմ մնալով լենինիզմին, վճռական հակահարված տվեց տրոցկիստներին ու մյուս թշնամիներին։

1924 թվականի մայիսին Երևանում տեղի ունեցավ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության III համագումարը։ Համագումարում լսվեցին զեկուցումներ ՀԿԿ Կենտկոմի քաղաքական և կազմակերպչական գործունեության, գյուղում և երիտասարդության մեջ տարվող աշխատանքի և այլ հարցերի մասին։ Կենտկոմի հաշվետվության մեջ (Ս. Լուկաշին և Աշ. Հովհաննիսյան) ցույց տրվեցին հանրապետությունում հաշվետու տարում ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործում ձեռք բերած հաջողությունները, դեռևս առկա թերություններն ու դժվարությունները։

Նշելով Հայաստանի կոմերիտմիության շարքերի աճը, համագումարը անհրաժեշտ համարեց ուժեղացնել երիտասարդության շրջանում կատարվող քաղաքական-դաստիարակչական աշխատանքը, վերացնել անգրագիտությունը կոմերիտմիության մեջ, ուժեղացնել օգնությունը ժողովրդական կրթության գործին, ապահովել երիտասարդության ակտիվ գործունեությունը արդյունաբերության, գյուղատնտեսության մեջ և ժողովրդական տնտեսության մյուս բնագավառներում։

Սովետական ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում ծավալելով ստեղծագործական, խաղաղ շինարարական աշխատանք, Սովետական Հայաստանի աշխատավորները 1924 թվականին հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործում հասել էին նոր հաջողությունների։

Գյուղատնտեսության բնագավառում այդ հաջողությունները բնորոշվում էին հետևյալ հիմնական ցուցանիշներով։ Նախորդ տարվա համեմատությամբ ցանքատարածություններն աճել էին 10 տոկոսով, ըստ որում զգալի չափով ավելացել էին բամբակի ցանքատարածությունները, 4000 դեսյատինից հասնելով 15 հազարի[1]։ Որոշ կուլտուրաների բերքատվությունը մոտեցել էր նախապատերազմյան մակարդակին, իսկ բամբակի, խաղողի և կարտոֆիլի բերքատվությունը դեռևս զգալի չափով ետ էր մնում։

Որոշ առաջընթաց էր կատարվել նաև անասնապահության բնագավառում։ Այդ թվականին անասունների ընդհանուր գլխաքանակը հասել էր 1.348.367-ի՝ 1919 թվականի 747.643 գլխի դիմաց[2]։

ՌԿ(բ)Կ XII համագումարը (1924 թվականի մայիս) առաջադրեց գյուղը կոոպերացնելու լոզունգը։ Միաժամանակ որոշում ընդունվեց աշխատավոր գյուղացիությանը պետության կողմից տրվող էժան վարկի միջոցներն ընդլայնելու և այդ ասպարեզից վաշխառուներին դուրս մղելու մասին։

1924 թվականի օգոստոսին հրապարակվեց Հայկական ՍՍՀ Կենտգործկոմի և Ժողկոմսովետի դեկրետը գյուղատնտեսական կոոպերացիայի մասին։ Դեկրետում ասված էր. «ՀՍԽՀ սահմաններում գյուղատնտեսությամբ կամ նրա հետ կապված արհեստներով զբաղվող բոլոր քաղաքացիներին, որոնք համաձայն ՀՍԽ հանրապետության սահմանադրության, վայելում են խորհուրդներում ընտրելու և ընտրվելու իրավունք, թույլատրվում է կազմել կոոպերատիվ միու-

1 Տե՛ս «Հայաստանի ՍԽՀ ժողովրդական տնտեսությունը 1924—1925 և 1925—1926 թթ.», էջ 7։
2 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան 1920—1925 թթ.» (ժողվածու), էջ 113։

թյուններ»[1]։ Դեկրետում սահմանված էին այդ միությունների խնդիրները՝ կոոպերատիվ հիմունքներով գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպումը, գործիքների, սերմացուի, պարարտանյութերի, աշնվացեղ անասունների և այլ միջոցների հայթայթումը, հողերի բարելավումը և այլն։

Այդ աշխատանքները կազմակերպելու և գլխավորելու նպատակով նույն թվականին կազմակերպվում է Հայաստանի գյուղատնտեսական կոոպերատիվների կենտրոնը (գյուղկոոպկենտրոնը)։ 1924 թվականի հոկտեմբերին Հայաստանում կային 76 կաթնատնտեսական, այգեգործական, խառը գյուղատնտեսական և այլ ընկերություններ։ Նրանց մեջ ընդգրկված էին 9197 աշխատավորական տնտեսություններ, որոնք կազմում էին բոլոր աշխատավորական տնտեսությունների 6,1 տոկոսը[2]։

Կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ բարելավվեց չքավոր և միջակ գյուղացիության դրությունը։

Սակայն գյուղում տեղի ունեցող դասակարգային տեղաշարժերը դրանով չսահմանափակվեցին։ Նոր տնտեսական քաղաքականության պայմաններում, երբ կապիտալիստական տարրերի աշխուժացման համար առկա էին որոշ հնարավորություններ, ունևոր և միջակ տնտեսությունների հաշվին մասամբ ավելանում էին կուլակային տնտեսությունները։ Գյուղում ավելի սրվեց դասակարգային պայքարը։ Կուլակները պրովոկացիոն միջոցներով փորձում էին վարկաբեկել սովետական իշխանությանը, դիմադրում էին պետական հարկերը վճարելուն, տեռորիստական ակտեր էին կազմակերպում կուսակցական-սովետական ակտիվ աշխատողների դեմ։

Նախորդ տարիների համեմատությամբ 1924 թվականին ավելի լայն ծավալով էին շարունակվում Հայաստանի արդյունաբերության վերականգնման աշխատանքները։ Հուլիսից սկսվեցին Ղափանի պղնձահանքերի և մյուս ձեռնարկությունների վերականգնման աշխատանքները, որի համար կառավարությունը բաց էր թողել 846 հազար ռուբլի[3]։

Եթե նոյեմբեր ամսին Ղափանի հանքերում և մյուս օժանդակ ձեռնարկություններում աշխատում էին 500 բանվոր, ապա դեկտեմբերին դրանց թիվը հասել էր 800-ի[4]։ Շարունակվում էին նաև Ալավերդու պղնձահանքերի և մյուս ձեռնարկությունների վերականգնման աշխատանքները։ 1924 թվականին այստեղ սկսվեց պղնձի ձուլումը։ 1924—1925 տնտեսական տարում Հայաստանում պղնձի ընդհանուր արտադրանքի արժեքը կազմեց 1913 թվականի արտադրանքի արժեքի միայն 13,1 տոկոսը, իսկ բանվորների թիվը՝ 18 տոկոսը[5]։ Հանրապետության արդյունաբերության այն ժամանակի ամենահիմնական այդ ճյուղը իր արտադրանքով դեռևս շատ հեռու էր նախապատերազմյան մակարդա-

1 «ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու», 1924, № 14, հոդվ. 43։

2 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան 1920—1925 թթ.» (ժողովածու), էջ 270։

3 Տե՛ս «Экономический вестник ССР Армении», Երևան, 1925, № 1—9, էջ 110։

4 Տե՛ս նույն տեղում։

5 Տե՛ս «Հայաստանի ՍԽՀ ժողովրդական տնտեսությունը 1924—1925 և 1925—1926 թթ.», էջ 27։

կից, որին հասնելու նպատակով խոշոր աշխատանքներ պետք է կատարվեին հետագա տարիներին։

Հանրապետության արդյունաբերության մյուս կարևոր ճյուղերից մեկի՝ գինու-կոնյակի-սպիրտի արտադրության գծով մինչև 1924 թվականի նոյեմբերը աշխատում էր միայն Երևանի «Արարատ» գործարանը, որը այլևս չէր հասցնում մշակել խաղողի տարեցտարի աճող բերքը։ Այդ թվականի վերջերին վերականգնվում և իրենց նորմալ աշխատանքներն են սկսում Ղամարլուի (Արտաշատի) գինու գործարանը և Դավալուի գինեգործական բաժանմունքը։ Միաժամանակ զգալի չափով ընդարձակվում էր «Արարատ» գործարանը։

Ընդարձակվել և մասնակի մեքենայացման էին ենթարկվել Երևանի կաշվի մշակման երկու գործարանները։ Եթե 1923—1924 տնտեսական տարում նրանք վերամշակել էին 53.331 հատ մանր և 6.474 խոշոր կաշի, ապա հաջորդ տնտեսական տարում այդ թվերը համապատասխանաբար ավելացել և հասել էին 86.000-ի և 10.690-ի[1]։ Նախապատրաստական աշխատանքներ սկսվեցին Երևանում կոշիկի ֆաբրիկա կառուցելու համար, որը պետք է աշխատեր այդ գործարանների արտադրանքի բազայի վրա։

Առանձնապես խոշոր առաջընթաց էր ապրել հանրապետության պոլիգրաֆ արդյունաբերությունը, որի արտադրանքը 1913 թվականի համեմատությամբ, 1924 թվականին եռապատկվել էր[2]։

Էներգետիկայի արտադրությունը 1924 թվականին կազմում էր նախապատերազմյան արտադրանքի 135 տոկոսը[3]։

Հայաստանի սովետների IV համագումարը (1925 թվականի մարտ) քննության առնելով արդյունաբերության վերականգնման վիճակը ընդգծեց, որ հանրապետությունում խոշոր աշխատանք է տարվել արդյունաբերության վերականգնման ուղղությամբ, որի շնորհիվ ձեռք են բերված առաջին լուրջ նվաճումները։

Համագումարը միաժամանակ խնդիր դրեց արագացնել Ղափանի և Ալավերդու պղնձարդյունաբերության վերականգնման աշխատանքները, ծավալել թեթև արդյունաբերության ձեռնարկությունների շինարարությունը։

* * *

Այդ տարիներին զգալի տեղաշարժեր էին կատարվել Սովետական Հայաստանի նորաստեղծ պետական ապարատի աշխատանքներում։ Այդ ապարատը, որն ուներ միայն 3—4 տարվա աշխատանքի փորձ, ամրապնդվել ու բարելավվել էր իր գործունեությունը, ավելի էր մոտեցել աշխատավորական մասսաներին, իր աշխատանքների ընթացքում արժանանալով վերջիններիս օժանդակությանը։ Բարելավվել և աշխուժացել էին նաև աշխատավորների դեպուտատների սովետների աշխատանքները։

---

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 454, թ. 7։

2 Տե՛ս «Հայաստանի ՍԽՀ ժողովրդական տնտեսությունը 1924—1925 և 1925—1926 թթ.», էջ 2։

3 Տե՛ս նույն տեղում։

Պետական ապարատի և սովետների աշխատանքների բարելավման գործում կարևոր դեր խաղաց բանվորա-գյուղացիական տեսչությունը։

Խոսելով բանգյուղտեսչության խնդիրների մասին, Վ. Ի. Լենինը նշել է. «Բանվորա-գյուղացիական տեսչության խնդիրն է՝ ոչ միայն և նույնիսկ ոչ այնքան «որսալ», «մերկացնել» (սա դատարանի խնդիր է, դատարան, որի հետ բանգյուղտեսչությունը շփվում է մոտիկից, բայց որին բնավ նույնական չէ),— որքան կարողանալ ուղղել։

Ժամանակին հմտորեն ուղղել՝ ահա բանգյուղտեսչության գլխավոր խնդիրը։

Ուղղել կարողանալու համար հարկավոր է 1-ին, ուսումնասիրել և ուսումնասիրել գործի վարումը այս կամ այն հիմնարկում, ձեռնարկությունում, բաժնում և այլն, 2-րդ, ժամանակին կատարել անհրաժեշտ գործնական փոփոխությունները, կենսագործել դրանք իրականում»[1]։

Լենինյան այդ դրույթների և Սովետական Ռուսաստանի փորձի հիման վրա Հայաստանի Հեղկոմը դեռևս 1921 թվականի հունվարի 4-ին դեկրետ էր հրատարակել Հայկական ՍՍՀ բանվորա-գյուղացիական տեսչության ստեղծման մասին, նրան տալով ժողովրդական կոմիսարիատի իրավասություն։

Դեկրետում սահմանված էին բանվորա-գյուղացիական տեսչության խնդիրները.

ա) պայքարել սովետական հիմնարկություններում տեղ գտած բյուրոկրատիզմի դեմ, վերահսկել կառավարության դեկրետների ու որոշումների կենսագործումը, օգնել սովետական իշխանության բոլոր օրգաններին՝ նրանց աշխատանքների բարելավման համար.

բ) բոլոր հիմնարկություններում հսկել ամեն կարգի բողոքների ու դիմումների ընդունման և ընթացք տալու գործը։ ԲԳՏ-ին կից ստեղծել բողոքների հատուկ բյուրո՝ պաշտոնատար անձանց անկանոն գործողությունների, զեղծումների և իրավազանցումների վերաբերյալ բողոքներ քննելու և ընթացք տալու համար.

գ) կենտրոնական և տեղական իշխանությունների քննարկմանը ներկայացնել գործնական առաջարկություններ և միջոցառումներ սովետական ապարատի աշխատանքները բարելավելու, ավելի պարզ և էժան դարձնելու, տարբեր հաստատությունների աշխատանքներում զուգահեռականությունը վերացնելու, պետական կյանքի այս կամ այն բնագավառում ամբողջ վարչական սիստեմը վերակազմելու մասին.

դ) զանցառությունների ու հանցանքների համար դատական պատասխանատվության ներկայացնել պաշտոնական անձանց, համապատասխան օրգաններին առաջադրումներ անել այդպիսիներին պաշտոնից հեռացնելու մասին[2]։

Սակայն իր գոյության առաջին շրջանում, մինչև 1923 թվականի կեսերը, Հայկական ՍՍՀ ԲԳՏ-ն, աշխատավորների համեմատաբար ավելի նեղ շրջանների մասնակցությամբ, զբաղվում էր գլխավորապես վերստուգիչ-վերահսկիչ գործունեությամբ։ Այդ գործունեությունը դեռևս միակողմանի էր ու սահմա-

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր հատ. 33, էջ 27։

2 Տե՛ս «ՀՍՍՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու», պրակ 1, էջ 50—51։

նափակ, որը հետևանք էր հիմնականում այն բանի, որ ԲԳՏ-ն ապահովված չէր բարձրորակ կադրերով։

1923 թվականի սկզբին հրապարակվեցին Վ. Ի. Լենինի «Ինչպես վերակազմենք բանգյուղտեսչությունը (առաջարկ կուսակցության XII համագումարին)» և «Լավ է քիչ, բայց լավ» հոդվածները։ Այդ նշանավոր հոդվածներում Վ. Ի. Լենինը կարևոր միջոցառումներ նշեց ԲԳՏ-ի աշխատանքների վերակառուցման, հետագա բարելավման և ընդարձակման համար։ Նա կուսակցության առջև խնդիր դրեց ԲԳՏ-ն ապահովել լավագույն և ստուգված կադրերով, ընդարձակել ԲԳՏ-ի ապարատը և գործունեությունը, պետական վերահսկողությունը միավորել կուսակցական վերահսկողության հետ։ Կուսակցության XII համագումարը քննության առնելով այդ հարցը, միահամուռ հավանություն տվեց Վ. Ի. Լենինի առաջարկին և որոշում ընդունեց միավորել ԲԳՏ-ն ԿՎՀ-ի հետ, նշելով ԿՎՀ-ԲԳՏ առաջնահերթ խնդիրները։ Համագումարը անհրաժեշտ համարեց, որպեսզի ԿՎՀ-ԲԳՏ-ն իր աշխատանքներում լայնորեն ընդգրկելով արտադրության մեջ աշխատող բանվորներին, կազմակերպի պետական ապարատի և հասարակական հիմնարկությունների աշխատանքների սիստեմատիկ վերահսկողություն՝ նպատակ ունենալով ավելի ու ավելի բարելավել, էժանացնել այդ ապարատը։

Կուսակցության XII համագումարի այդ որոշումից հետո, ինչպես մյուս սովետական հանրապետություններում, նույնպես և Հայկական ՍՍՀ-ում ԿՎՀ-ԲԳՏ-ի աշխատանքները սկսեցին ավելի աշխուժանալ և բարելավվել։ Նա ամրապնդվեց ստուգված և լավագույն ղեկավար կադրերով, իր աշխատանքներում ընդգրկեց արտադրության մեջ աշխատող բանվորներից շատերին։

Ստանալով ՍՍՀՄ ԿՎՀ-ԲԳՏ ժողովրդական կոմիսարիատի մշտական օգնությունը, կոմիսարիատ, որի գլուխ կանգնած էր փորձված լենինյան Վ. Վ. Կույբիշևը, Հայկական ՍՍՀ ԿՎՀ-ԲԳՏ-ն 1923—1925 թվականներին ծավալուն աշխատանքներ կատարեց։ Նա մանրամասն հետազոտությունների ենթարկեց սովետական-տնտեսական հիմնարկների մի շարք օղակները և իր գործնական առաջարկներով զգալի չափով բարելավեց նրանց աշխատանքները։

2. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ։ ԳՅՈՒՂԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ։ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

Խաղաղ շինարարության հինգ տարիների ընթացքում՝ 1921—1925 թվականներին, Սովետական Միությունը խոշոր հաջողությունների էր հասել ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ուղղությամբ։ Երկրի արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունն իրենց արտադրանքի չափով ընդհուպ մոտեցել էին նախապատերազմյան մակարդակին։ 1924—1925 տնտեսական տարում ՍՍՀՄ գյուղատնտեսության արտադրանքը կազմում էր մինչպատերազմյան մակարդակի 87 տոկոսը, իսկ խոշոր արդյունաբերությունը՝ մոտ երեք քառորդը։ Միայն 1924—1925 տնտեսական տարում կապիտալ շինարարության մեջ ներդրվել էր 385 միլիոն ռուբլի։ Հաջողությամբ իրականացվում էր երկրի էլեկտրիֆիկացման լենինյան պլանը։ Այդ ժամանակաշրջանում արդյունաբե-

բության ընդհանուր արտադրանքի մեջ սոցիալիստական սեկտորը կազմում էր 61 տոկոս, իսկ խոշոր արդյունաբերության մեջ՝ 96,1 տոկոս։

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործում ձեռք բերված հաջողություններ շնորհիվ գնալով ավելի էին ամրապնդվում Սովետական Միության միջազգային դիրքերը։

Խոշոր հաջողություններ էին հասել բոլոր ազգային սովետական հանրապետությունները, այդ թվում նաև անդրկովկասյան հանրապետությունները՝ Ադրբեջանը, Վրաստանը և Հայաստանը։ Երկրամասում ամբողջ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը 1925 թվականին կազմում էր մինչպատերազմյան մակարդակի 72,3 տոկոսը, իսկ արդյունաբերությանը՝ ավելի քան 75 տոկոսը։ Նշանակալից հաջողություններ էին ձեռք բերվել նաև կուլտուրական շինարարության բնագավառում։

Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների IV համագումարում ցույց տալով կոմունիստական կուսակցության լենինյան ազգային քաղաքականության կենսագործման հաջողությունները, Անդրերկոմի քաղաքական հաշվետվության մեջ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն նշել է, որ Անդրկովկասում ձեռք է բերվել՝

«1. Անխորտակելի ազգային խաղաղություն, որը վերջին քառորդ դարի ընթացքում առաջին անգամ անդրկովկասյան բանվորին և գյուղացուն ապահովեց ազատ, անվտանգ, խաղաղ աշխատանք։

2. Անդրկովկասի աշխատավորական մասսաների աչքում նացիոնալիստական հակահեղափոխական կուսակցությունների՝ մենշևիկների, դաշնակների, մուսավաթականների և մյուսների կատարյալ վարկաբեկումը, որը վերջացավ դրանցից ամենաուժեղի՝ վրացական մենշևիկների կատարյալ քայքայմամբ ու կազմալուծմամբ (մուսավաթականների և դաշնակների մասին հարկ էլ չկա խոսել)։

3. Քաղաքական բնույթի բանդիտիզմի բացակայություն։

4. Անդրկովկասի գյուղացիական մասսաների վերջնական նվաճումը՝ հողային հարցի արմատական լուծումով։

5. Գյուղատնտեսության և արդյունաբերության վերականգնման արագ տեմպ Անդրկովկասում։

6. Գաղափարական բեկում ինտելիգենցիայի շրջանում՝ սովետական իշխանության նկատմամբ լոյալ վերաբերմունք ունենալու կողմը»[1]։

Նշանակալից հաջողություններ էին ձեռք բերվել նաև Սովետական Հայաստանում։ Այդ հաջողություններն ամփոփվեցին ՀԿԿ IV համագումարում, որը տեղի ունեցավ Երևանում 1925 թվականի նոյեմբերի 4-ից դեկտեմբերի 2-ը։

Հանրապետության աշխատավորներն իրենց նվիրական աշխատանքի շնորհիվ 1925 թվականին հիմնականում ավարտել էին ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը։ Ցանքատարածությունները կազմում էին 1913 թվականի մակարդակի 85,5 տոկոսը, իսկ 1919 թվականի համեմատությամբ ավե-

1 Գ. Կ. Օրջոնիկիձե, Ընտիր հոդվածներ և ճառեր, էջ 130—131։

լացել էին ավելի քան 3,5 անգամ[1]։ Գյուղատնտեսական հիմնական կուլտուրաների բերքատվությունը մոտեցել էր նախապատերազմյան մակարդակին։ Ջգալի աշխատանք էր տարվում հողի մշակման ու ոռոգման բարելավման ուղղությամբ։ 1925 թվականի հունիսին շահագործման հանձնվեց Շիրակի ջրանցքը, որի բացումը վերածվեց համաժողովրդական տոնի։ Սովետական Հայաստանի բազմաթիվ շրջանների պատգամավորություններից ու ներկայա-

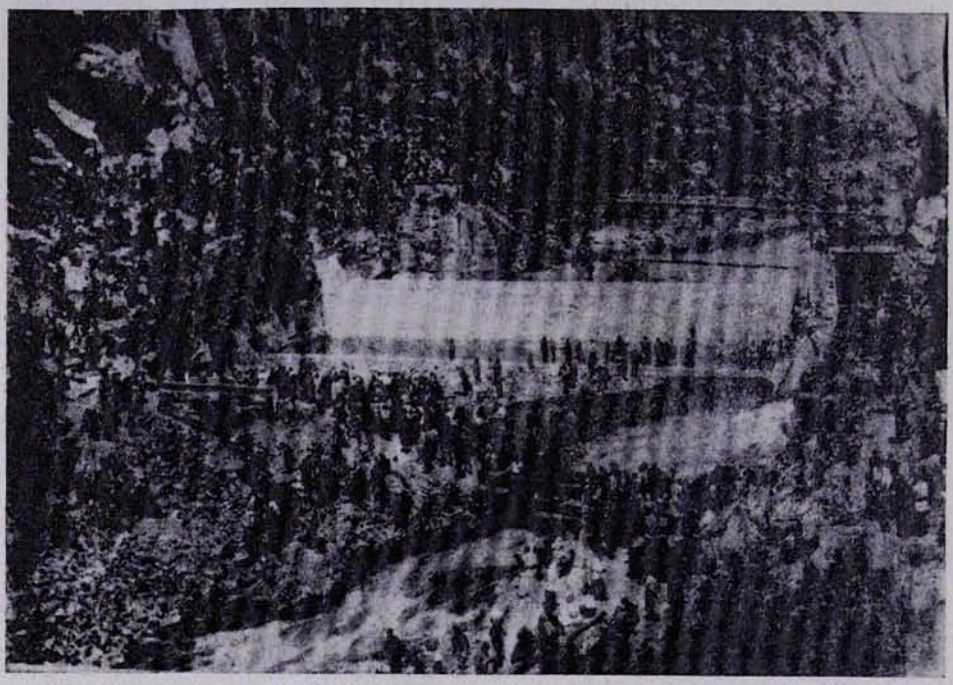

Շիրակի ջրանցքի բացումը

ցուցիչներից բացի, հանդեսին ներկա էին եղբայրական սովետական հանրապետությունների ներկայացուցիչները։ Այդ օրերին Հայաստանում էր գտնվում և Շիրակի ջրանցքի բացմանը մասնակցեց նաև Ազգերի լիգային կից աշխատանքի միջազգային բյուրոյի հանձնաժողովը՝ շվեդական նշանավոր գիտնական, Սովետական Միության և հայ ժողովրդի բարեկամ Ֆ. Նանսենի գլխավորությամբ, որը Լույթ ունենալով ջրանցքի բացման առթիվ տեղի ունեցած միտինգում, նշեց, թե ինչպիսի հաջողություններ կարող է հասնել մի ընդունակ ժողովուրդ իր համեստ միջոցներով, չնայած կրած ղրկանքներին, տանջանքներին, պատերազմի արհավիրքներին և դարեր շարունակ իրար հաջորդող

1 Տե՛ս «Народное хозяйство ССР Армении к концу восстановительного периода», Երևան, 1928, էջ 27։ «Социалистическое строительство Армянской ССР. 1920—1940 гг.», էջ 64։

ավերածություններին[1]։ Այնուհետև խոսելով Սովետական Հայաստանի հաջողությունների մասին, նա ասաց. «Այնտեղ, ուր իշխում էին քաոսը, թշվառությունը և սովը, հաստատվեց կարգ ու կանոն։ Այսօր բոլորը վերելքի ուղի են բռնած, հասարակության օրգանիզմը զարգանում է շնորհիվ կառավարության ձեռնարկությունների»[2]։

1924—1925 տնտեսական տարում Սովետական Հայաստանի գյուղատնտեսության ընդհանուր արտադրանքը արժեքային արտահայտությամբ կազմում էր 57,16 միլիոն ռուբլի[3] (1925—1927 թվականների անփոփոխ գներով)։ Այդ նշանակում է, որ 1925 թվականին հանրապետության գյուղատնտեսության ընդհանուր արտադրանքն արժեքային արտահայտությամբ արդեն մոտենում էր 1913 թվականի մակարդակին, որը կազմում էր 65,8 միլիոն ռուբլի[4]։

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման շրջանի վերջում հանրապետության գյուղատնտեսության կյանքում սկսում են նկատելի դեր կատարել գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերացիայի պարզ ձևերը և վարկային ընկերությունները։

Չնայած սովխոզները քանակով չէին աճել (կար 4 սովխոզ), սակայն կազմակերպական, տնտեսական առումով զգալի չափով ամրապնդվել էին։ Ավելացել էր մշակելի հողերի տարածությունը, բարելավվել տեխնիկական զինվածությունը և բարձրացել բերքատվությունը։ Լինելով սոցիալիստական օրինակելի տնտեսություններ, սովխոզները աշխատավոր գյուղացիությանը գործնականում ցույց էին տալիս իրենց առավելությունները։

Տնտեսության վերականգնմանը զուգընթաց, սնընդհատ աճում էին պետության կողմից կապիտալ ներդրումները հանրապետության գյուղատնտեսության մեջ։ Այսպես, միայն 1924—1925 տնտեսական տարում ներդրվել էր 1.740 հազար ռուբլի[5]։ Զգալի չափով բարելավվել էր չքավոր և միջակ գյուղացիության դրությունը, որին սովետական իշխանությունը մեծ օգնություն էր ցույց տալիս։ 1924—1925 տնտեսական տարում չքավոր ու միջակ գյուղացիությանը տրվել էր 4.416 հազար ռուբլի պետական վարկ[6]։ 1925 թվականից զգալի չափով պակասեցվեց գյուղատնտեսական հարկը՝ հօգուտ չքավոր և միջակ տնտեսությունների։ Տեղի ունեցավ արդյունաբերական որոշ ապրանքների գների իջեցում։ Չքավոր գյուղացիության որոշ մասը տնտեսապես ամրացավ և դարձավ միջակ։

Սակայն գյուղում կատարվող դասակարգային տեղաշարժերը դրանով չէին սահմանափակվում։ Ունևոր և միջակ տնտեսությունների հաշվին որոշ չափով աճում էին կուլակային տնտեսությունները, որը պրոլետարիատի դիկտատուրայի պայմաններում չէր կարող լայն ծավալ ընդունել, ինչպես կապիտալիստական երկրներում։ Սովետական գյուղում տեղի ունեցող շերտավորումը

1 Տե՛ս «Նոր ուղի», 1930, № 4—5, էջ 55—56։

2 Նույն տեղում, էջ 49։

3 Տե՛ս «Народное хозяйство ССР Армении к концу восстановительного периода», էջ 30—31։

4 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 47։

5 Տե՛ս «Народное хозяйство ССР Армении к концу восстановительного периода», էջ 39։

6 Տե՛ս «Հայաստանի ՍԽՀ ժողովրդական տնտեսությունը 1924—1925 և 1925—1926 թթ.», էջ 21։

տրամագծորեն հակառակ էր կապիտալիստական գյուղում կատարվող շերտավորմանը. «Դիտելով սոցիալ-դասակարգային տեսակետից,— ասված է Համկ(բ)Կ XV համագումարի՝ գյուղում կատարվող աշխատանքի վերաբերյալ բանաձևում,— գյուղատնտեսության զարգացման պրոցեսը ներկայումս բնութագրվում է սոցիալիստական և կապիտալիստական տենդենցների պայքարով։ Այդ պայքարն իր առանձնահատուկ դրոշմն է դնում գյուղի դիֆերենցացման պրոցեսի վրա, դիֆերենցացում, որը մեր պայմաններում խիստ տարբերիչ առանձնահատկություններ ունի»[1]։ Եթե կապիտալիստական գյուղում զարգացումը ընթանում է միջակ գյուղացիության քայքայման և ծայրախմբերի՝ չքավորության ու կուլակության աճման պայմաններում, ապա մեզ մոտ նոր տնտեսական քաղաքականության հետևանքով կուլակության ժամանակավոր աշխուժացման, մասնակի աճման պայմաններում տեղի ուներ չքավորության նվազեցման և միջակության աճման պրոցես։

Բուխարինականներն ամեն կերպ փորձում էին կոծկել գյուղում տեղի ունեցող դասակարգային շերտավորումը և կուլակության մասնակի աճման փաստը։ Իսկ տրոցկիստները ուռճացնում էին կուլակության և կապիտալիստական մյուս տարրերի՝ նեպմանների, սպեկուլյանտների վտանգը։ Տրոցկիստները համառորեն պնդում էին իրենց սխալ դրույթը այն մասին, թե նոր տնտեսական քաղաքականությունը միայն նահանջ է, որը կուսակցության կողմից դատապարտվել էր հենց նեպի անցնելու առաջին շրջանում։

Կոմունիստական կուսակցությունը մերկացնելով և վճռական հակահարված տալով բուխարինականներին ու տրոցկիստներին, ճիշտ կերպով գնահատեց տվյալ ժամանակաշրջանում սովետական գյուղում կատարվող շերտավորումը։ Կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ սովետական իշխանությունը նախադրյալներ էր ստեղծում անհատական մանր տնտեսությունների հետամնաց տեխնիկայի վրա հենված գյուղը սոցիալիստական ուղու վրա դնելու համար։

Թշնամին համառորեն դիմադրում էր սովետական կառավարության միջոցառումներին։ Կուլակները, նեպմանները և մյուս հակասովետական տարրերը պայքարում էին գների սովետական քաղաքականության դեմ, քաղաքականություն, որի նպատակն էր ապրանքաշրջանառության ծավալման միջոցով ավելի ու ավելի ամրապնդել գյուղի և քաղաքի միջև եղած կապը, բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքը։ Գների սովետական քաղաքականությունը հետևողականորեն իրականացնում էր ապրանքաշրջանառության գործում կուլակային-նեպմանական տարրերի սահմանափակման, պետական և կոոպերատիվ առևտրի ծավալման միջոցով նրանց աստիճանաբար առևտրի ոլորտից դուրս մղելու գիծը։

Դասակարգային թշնամու կողմից սովետական իշխանության դեմ մղվող պայքարը արտահայտվում էր նաև տեռորիստական գործողությունների միջոցով, որոնք առաջին հերթին ուղղված էին կուսակցական-սովետական ակտիվ աշխատողների դեմ։ Այդպիսի մի ակտ էր 1925 թվականի հուլիսին Վաղար-

---

1 «ՍՄԿՊ-Ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն II, 1955, էջ 598։

շապատի գավառի Ներքին Աղջաղլայի գյուղսովետի քարտուղար Մանուկ Խուշոյանի սպանությունը։ Նման տեռորիստական ակտեր կատարվեցին նաև Բասարգեչարում, Դարալագյազում, Կոտայքում և հանրապետության մի շարք այլ վայրերում։

Դասակարգային պայքարը սուր կերպով արտահայտվում էր նաև քաղաքում։ Այստեղ թշնամին գործադրելով տարբեր միջոցներ, ամեն կերպ փորձում էր ձախողել արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերականգնումը, նոր գործարանների և այլ շինությունների կառուցումը։ Աշխատավորների մեջ սովետական իշխանության նկատմամբ դժգոհություն առաջացնելու նպատակով, թշնամական տարրերը խառնաշփոթություն էին մտցնում տարիֆային գործում, խախտում էին աշխատավարձի նորմաները, աշխատավորների նյութական-կենցաղային պայմանների բարելավման համար հատկացված գումարները ծախսում էին այլ նպատակներով, կամ որտեղ հնարավոր էր, վատնում էին այն։ Հին կարգերից մնացած բյուրոկրատիզմը, որը տեղ էր գտել սովետական ապարատի առանձին օղակներում, դասակարգային թշնամու կողմից նույնպես օգտագործվում էր որպես սովետական ապարատը վարկաբեկելու և աշխատավորության մեջ դժգոհություններ առաջացնելու միջոց։

Գյուղի և քաղաքի զոդումն ամրապնդելու նպատակով, որպես վարչա-քաղաքական միջոցառումներ, անհրաժեշտ համարվեց գյուղում ծավալել սովետական դեմոկրատիան, աշխուժացնել սովետների աշխատանքները, էժանացնել պետական ապարատը, նրանից դուրս մղել բյուրոկրատիզմի մնացորդները և թշնամական տարրերին, պետական ապարատը լիովին մերձեցնել մասսաներին, այն դարձնել ավելի մասսայական և հզոր։

Սովետական կառավարության որոշմամբ 1925 թվականին տեղի ունեցավ գյուղատնտեսական հարկի իջեցում։ Հօգուտ բատրակության, չքավոր ու միջակ գյուղացիության ճշգրտվեցին և կարգավորվեցին վարձակալության և վարձու աշխատանքի հարցերը։ Պետության օգնությամբ զգալի չափով ընդարձակվեց և ամրապնդվեց գյուղատնտեսական վարկի սիստեմը, ավելի լայն մասշտաբներ ընդունեց կուլտուրական շինարարությունը։

Սովետների գործունեությունն աշխուժացնելու նպատակով գյուղում խոշոր աշխատանքներ ծավալվեցին անկուսակցական ակտիվի կադրեր պատրաստելու ուղղությամբ (կարճատև դասընթացներ, կուրսեր-դպրոցներ և այլն)։ Գնալով բարձրացավ չքավոր ու միջակ գյուղացիության ակտիվությունը։

Դասակարգային թշնամու դեմ մղվող պայքարում չքավոր գյուղացիության համախմբման ու նրա քաղաքական ակտիվության բարձրացման գործում կարևոր դեր կատարեցին չքավորական խմբերը, որոնք կազմակերպվեցին Համկ(բ)կ Կենտկոմի 1925 թվականի հոկտեմբերյան պլենումի որոշմամբ։

Սովետական Հայաստանում չքավորական խմբերի գործունեությունը ակտիվացավ 1926 թվականների սկզբներին։ Իրենց շուրջը համախմբելով բատրակներին ու չքավոր գյուղացիությանը, այդ խմբերը, միջակ գյուղացիության հետ միասին, կուսակցական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ գյուղում խոշոր աշխատանք սկսեցին սովետների աշխուժացման, կոոպերացիայի պարզ ձևերի ամրապնդման, հասարակական-քաղաքական աշխատանքների բարելավման համար։ Սովետների ընտրությունների ժամանակ չքավորական

խմբերը ակտիվ պայքար տարան և օժանդակեցին ընտրությունների հաջող ընթացքին։ Նրանք հակահարված տալով կուլակների և մյուս թշնամիների սովետներ թափանցելու փորձերին, միասնաբար առաջադրում և սովետների կազմում ընտրում էին իրենց ներկայացուցիչներին։

Գյուղում աշխատանքները բարելավելու և կուսակցական ղեկավարությունը ամրապնդելու նպատակով կուսակցության XIV կոնֆերանսը (1925 թվականի ապրիլ) որոշեց քաղաքից գյուղ աշխատանքի ուղարկել 3000 պրոպագանդիստ, 1000 կուսակցական ղեկավար աշխատող և 2000 կոմերիտական։

Ի կատարումն այդ որոշման, 1925 թվականին Հայաստանի կոմկուսի Երևանի կազմակերպությունն իր շարքերից գյուղ աշխատանքի ուղարկեց 26 լավագույն կուսակցականներ։ Լավագույն կոմունիստներին գյուղում աշխատանքի են ուղարկում նաև Լենինականի, Ղարաքիլիսայի, Ղափանի և Ալավերդու կուսակցական կազմակերպությունները։ Գյուղ մեկնած կոմունիստները զգալի գործ կատարեցին գյուղական կուսակցական կազմակերպություններին օգնելու, նրանց աշխատանքները բարելավելու բնագավառում։

Որպես քաղաքի կողմից գյուղին օգնելու ձևերից մեկը, կուսակցության որոշմամբ այդ ժամանակ լայն ծավալ ընդունեց շեֆական աշխատանքը, արդյունաբերական ձեռնարկություններին, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների և սովետական մյուս հիմնարկությունների շեֆությունը գյուղի վրա։ Շեֆական աշխատանքի նպատակն էր մասսայական-քաղաքական և կուլտուրական աշխատանքի ծավալման միջոցով օգնել աշխատավոր գյուղացիությանը կոմունիստական կուսակցության և սովետական իշխանության որոշումների կատարման գործում, ամրապնդել կապը քաղաքի և գյուղի միջև։ Շեֆական շատ կազմակերպություններ ենթաշեֆ գյուղերին օգնում էին գրականությամբ, կուլտուր-լուսավորական այլ միջոցներով, գյուղատնտեսական գործիքներով, նրանց վերանորոգումներով և այլն։

Գյուղում շեֆական աշխատանքների գծով առանձնապես խոշոր աշխատանքներ ծավալեցին Երևանի և Լենինականի կուսակցական կազմակերպությունները։

3. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգը 1921—1925 թվականներին հերոսական աշխատանք կատարեց հանրապետության քայքայված արդյունաբերության վերականգնման համար։ 1925—1926 տնտեսական տարում ավարտվել էր Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության վերականգնումը։

Բնորոշ է, որ 1921—1925 թվականներին Սովետական Հայաստանի արդյունաբերությունը չի սահմանափակվել միայն վերականգնման աշխատանքներով։ Հնի վերականգնմանը զուգընթաց, ստեղծվել էին արդյունաբերության մի շարք նոր, այդ թվում տեքստիլ, քիմիական, շինանյութերի և էլեկտրաէներգիայի ճյուղեր։

Ինչպես ասվեց, հանրապետության արդյունաբերության գլխավոր ճյուղի՝ պղնձարդյունաբերության վերականգնման աշխատանքներն սկսվել էին որոշ-

ուշացումով՝ 1924 թվականից, երբ զգալի չափով բարելավվել էր հանրապետության տնտեսական-ֆինանսական դրությունը, որը հնարավորություն տվեց անհրաժեշտ ֆինանսական ներդրումներ կատարել պղնձարդյունաբերության վերականգնման համար։

Կարևոր նշանակություն տալով պղնձարդյունաբերության վերականգնմանը, Հայաստանի կոմկուսը և կառավարությունը, բացի ֆինանսական միջոցներ ներդնելուց, մոբիլիզացրեց նաև այլ հնարավորություններ։ Առանձնապես խոշոր աշխատանք տարվեց արդյունաբերության այդ ճյուղը մասնագետներով և բանվորական կադրերով ապահովելու ուղղությամբ։

Հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ, որոնք հատկապես արտահայտվում էին թույլ տեխնիկական զինվածությամբ, անհրաժեշտ սարքավորումների բացակայությամբ, մասնագիտական ուժերի պակասությամբ, պղնձարդյունաբերության աշխատողները հաստատ կերպով առաջ էին տանում նրա վերականգնման աշխատանքները։

Արագ կերպով աճում էր պղնձարդյունաբերության մեջ աշխատող բանվորների թիվը, ավելանում էր պղնձի արտադրանքը։ 1924—1925 տնտեսական տարում բանվորների միջին թիվը հանրապետության պղնձարդյունաբերության մեջ կազմել է 792, իսկ հաջորդ տնտեսական տարում այն հասել է 2.082-ի[1]։ Ճիշտ է, այդ թվերը դեռևս բավական հեռու էին 1913 թվականի մակարդակից, բայց ակնառու կերպով ցույց են տալիս, որ պղնձարդյունաբերությունը բռնել էր արագ և անշեղ վերականգնման ուղին։

Հանրապետության արդյունաբերության մյուս կարևոր ճյուղը հանդիսանում էր գինեգործությունը։ 1924—1925 տնտեսական տարում սննդի արդյունաբերության այս ճյուղում աշխատում էր 114 բանվոր։ Գինեգործության ընդհանուր արտադրանքի արժեքը 1924—1925 տնտեսական տարում կազմել է նախապատերազմյան մակարդակի 55,3 տոկոսը, իսկ այդ ճյուղում զբաղված բանվորների միջին թիվը՝ 55,7 տոկոսը։

Բերված թվերը ցույց են տալիս, որ արդյունաբերության այս ճյուղի վերականգնումը ընթացել է դանդաղ տեմպերով։ Այդ գլխավորապես պետք է բացատրել նրանով, որ պատերազմների հետևանքով Հայաստանում խիստ չափով նվազել էր այգեգործությունը, հատկապես խաղողագործությունը։ Խաղողի այգիները համարյա ամբողջությամբ փչացել էին, իսկ մնացածն էլ խիստ ցածր բերքատվություն ուներ։

Արագ կերպով առաջ էր գնում պանրագործարանների շինարարությունը։ 1925—1926 տնտեսական տարում պանրի արտադրանքն արդեն կազմում էր 1913 թվականի մակարդակի 111,8 տոկոսը։ Ավարտվել էր կաշվի մշակման արդյունաբերության վերականգնումը։ 1925—1926 տնտեսական տարում նրա ընդհանուր արտադրանքը արժեքային արտահայտությամբ կազմում էր 396,0 հազար ռուբլի, այսինքն նախապատերազմյան արտադրանքի 99 տոկոսը[2]։ Հանրապետությունում էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը 1913 թվականի հա-

---

1 Տե՛ս «Հայաստանի ԱԽՀ ժողովրդական տնտեսությունը 1924—1925 և 1925—1926 թթ.», էջ 26։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26—27։

մեմատությամբ 1925—1926 տնտեսական տարում եռապատկվել էր։ Պոլիգրաֆ արդյունաբերության արտադրանքը նույն ժամանակամիջոցում ավելացել էր 10 անգամ, իսկ փայտասղոցարանների արտադրանքը ավելի քան 3,5 անգամ։ Զգալի չափով աճել էին կապիտալ ներդրումները արդյունաբերության մեջ։ 1924—1925 տնտեսական տարում արդյունաբերության և էլեկտրիֆիկացիայի մեջ ներդրվել էր 2.706 հազար ռուբլի[1]։

1925 թվականին Սովետական Հայաստանի ամբողջ արդյունաբերության ընդհանուր արտադրանքը կազմում էր նախապատերազմյան արտադրանքի 75,5 տոկոսը։

Այսպիսով, հանրապետության արդյունաբերությունը 1925—1926 տնտեսական տարում հիմնականում վերականգնվել էր, որը արդյունք էր Հայաստանի աշխատավորների անձնուրաց աշխատանքի և կոմունիստական կուսակցության լենինյան ազգային քաղաքականության հետևողական կենսագործման։

Էական հաջողություններ էին ձեռք բերվել նաև երկաթուղային տրանսպորտի աշխատանքներում։ 1922 թվականի համեմատությամբ հանրապետությունում 1925 թվականին վագոնների վերանորոգումն ավելացել էր 3,8, իսկ շոգեքարշերինը՝ 5,2 անգամ։ Վերանորոգվել էին հին գծերը և քանդված ու ավերված շատ կամուրջներ։ Զգալի չափով ավելացել էր վագոնների և շոգեքարշերի քանակը։ Երկաթուղային տրանսպորտը արդեն հիմնականում կարողանում էր ապահովել արագ կերպով աճող բեռների և մարդկանց փոխադրումների պահանջը։

Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների սովետների IV համագումարը (1925 թվականի մարտ) լսեց Հայկական ՍՍՀ Ժողտնտխորհի զեկուցումը հանրապետության արդյունաբերության և տրանսպորտի վերականգնման արդյունքների մասին։ Այդ զեկուցման առթիվ ընդունած որոշման մեջ համագումարը նշել է, որ խոշոր աշխատանքներ են կատարված արդյունաբերության և տրանսպորտի վերականգնման, ինչպես նաև արդյունաբերության նոր ճյուղերի ստեղծման ուղղությամբ։ Համագումարը կառավարության առջև խնդիր դրեց ուժեղ թափով առաջ տանել պղնձարդյունաբերության վերականգնումը և հետագա զարգացումը, արագացնել Լենինականի տեքստիլ ֆաբրիկայի կառուցումը, ընդարձակել պեմզայի, գինու-կոնյակի-սպիրտի և կաշվի մշակման արտադրությունը, Երևանի մեխանիկական գործարանը, ուժեղ թափ հաղորդել Երևանի և Լենինականի հիդրոէլեկտրակայանների շինարարությանը և այլն։

Ամփոփելով հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վերականգնման արդյունքները, 1925 թվականի դեկտեմբերին Հայաստանի կոմկուսի IV համագումարն իր ընդունած որոշման մեջ նշել է. «Կոմունիստական կուսակցության տնտեսական քաղաքականությունը մեր երկրում առաջ բերեց տնտեսական վերելք։ ...Ընթացիկ տարում մեր տնտեսությունն ընդհանուր առմամբ ավարտեց իր վերականգնման պրոցեսը։ Տնտեսության բարձրացումը առաջադրում է մեզ արագացնելու ժողովրդական տնտեսության արտադրողական ուժերի զարգացումը. ներկայումս կուսակցության համար իր ամբողջու-

1 Տե՛ս «Народное хозяйство ССР Армении к концу восстановительного периода», էջ 39։

թյամբ դրված է այն խնդիրը, որ ավելացվեն մեր տնտեսության մեջ սոցիալիստական էլեմենտները ինչպես քաղաքում, նույնպես և գյուղում, որի համար համագումարն առաջարկում է ձեռք առնել մի շարք տնտեսական ձեռնարկումներ»[1]։

- Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության վերականգնմանը զուգընթաց մեծ չափով ավելացել էր բանվոր-ծառայողների թիվը։ Այդ մասին պատկերացում են տալիս հետևյալ թվերը։ 1925—1926 տնտեսական տարում արդյունաբերության մեջ աշխատում էին 6000 բանվոր-ծառայող, կապի ձեռնարկություններում՝ 5000, շինարարության մեջ՝ 4100, պետական հիմնարկներում և պետական-կոոպերատիվ առևտրի ցանցում՝ 12.300, ընդամենը 27.400 բանվոր-ծառայող[2]։ Ինչպես հայտնի է, 1913 թվականին Հայաստանի արդյունաբերության մեջ աշխատել են միայն 4956 բանվոր-ծառայող։

4. ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿԵՆՍԱՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՄԸ

Սովետական պետությունը արմատական միջոցներ ձեռք առավ բանվորների աշխատանքային պայմանները և կենցաղը բարելավելու ուղղությամբ։ Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակի առաջին իսկ օրերին հրատարակվեց սովետական կառավարության դեկրետը 8-ժամյա բանվորական օրվա մասին։ 1918 թվականի հունիսի 14-ին հրատարակվեց Սովետական Ռուսաստանի ժողկոմսովետի դեկրետը բանվորներին և ծառայողներին յուրաքանչյուր տարի արձակուրդ տալու մասին՝ արձակուրդի ժամանակամիջոցում պահպանելով նրանց աշխատավարձը։ Նույն թվականի դեկտեմբերին սովետական կառավարությունը հաստատեց «Աշխատանքային օրենսգիրքը», որը 1922 թվականին վերանայվեց և լրացվեց մի շարք նոր դրույթներով։ «Սա սովետական իշխանության հսկայական նվաճումն է,— ասել է այդ օրենսգրքի մասին Վ. Ի. Լենինը,— որ մի այնպիսի ժամանակ, երբ բոլոր երկրները զինվում են բանվոր դասակարգի դեմ, մենք հանդես ենք գալիս մի օրենսգրքով, որը հաստատապես սահմանում է աշխատանքային օրենսդրության հիմունքները, ինչպես, օրինակ, 8-ժամյա աշխատանքային օրը»[3]։

Սովետական Ռուսաստանի աշխատանքային այդ օրենսդրությունը իր կիրառումը գտավ նաև ազգային սովետական հանրապետություններում, այդ թվում՝ Սովետական Հայաստանում։

Աշխատանքային օրենսդրության ստեղծման զուգընթաց, սովետական կառավարությունը սիստեմատիկ կերպով հոգ էր տանում աշխատավորների նյութական կենսամակարդակի բարելավման ուղղությամբ։ Կոմունիստական կուսակցությունը հետևողականորեն կենսագործում էր բոլոր այն միջոցառումները, որոնք ծառայում էին այդ նպատակին։ Այդ միջոցառումներն էին՝ լայնապառման առարկաների գների սիստեմատիկ իջեցումը, բանվոր-ծառայողների

1 ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 1, թ. 336։

2 Տե՛ս «Народное хозяйство ССР Армении к концу восстановительного периода», էջ 42։

3 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 464։

ռեալ աշխատավարձի բարձրացումը, արդյունաբերական ապրանքների և գյուղատնտեսական մթերքների գների միջև եղած անհամաչափության լիկվիդացումը, կայուն դրամական սիստեմի հաստատումը, աշխատավորների սոցիալական ապահովության համար հատկացվող միջոցների ավելացումը, նրանց առողջապահության գործի բարելավումը և այլն։

Ապրանքաշրջանառության ծավալմանը և աշխատավորների նյութական կենսամակարդակի բարելավմանը զգալի չափով խոչընդոտում էր Սովետական Միությունում միասնական և կայուն դրամի բացակայությունը։ Մինչև 1924 թվականը երկրում գոյություն ունեին դրամական երկու միավոր՝ սովետական հին դրամանիշը, որը ապահովված չէր ոսկու և ապրանքային ֆոնդերով, այդ պատճառով էլ խիստ անկայուն էր, և չերվոնեցը, որը բաց էր թողնվել 1922 թվականին և ապահովված էր ոսկու ու ապրանքային ֆոնդերով, բայց շրջանառության մեջ էր դրված սահմանափակ քանակությամբ (50 և 100 ռուբլիանոցներ)։ Այդ պատճառով էլ վերջինս տարածում չուներ և շուկայում գերիշխող չէր հանդիսանում։ Այդպիսի իրադրության պայմաններում անհրաժեշտություն առաջացավ անցկացնել դրամական ռեֆորմ, որի նպատակն էր երկրում հաստատել միասնական և կայուն դրամ, ամրապնդել պետության ֆինանսական վիճակը, ավելի ծավալել ապրանքաշրջանառությունը և նպաստել աշխատավորների նյութական կենսամակարդակի բարձրացմանը։

Բանվոր դասակարգի հետ միասին դրամական նոր ռեֆորմով կենսականորեն շահագրգռված էին նաև մեր երկրի մանր արտադրողները՝ գյուղացիությունը և արհեստավորությունը։ Միասնական և կայուն դրամի առկայությունը կնպաստեր նրանց արտադրանքի անարգել իրացմանը, ապրանքայնության բարձրացմանը։ Մյուս կողմից դրամական ռեֆորմով վճռական հակահարված կհասցվեր սպեկուլյանտներին և կուլակներին, որոնք օգտվելով անկայուն թղթադրամի ընկնող կուրսից, բազմաթիվ մեքենայություններ էին կատարում և վնասում էին պետությանն ու աշխատավորներին։

Նկատի ունենալով այդ բոլորը, սովետական կառավարությունը 1924 թվականին երկրում իրականացրեց դրամական ռեֆորմը։ Ամբողջ Սովետական Միությունում վերացվեցին հին դրամները և սահմանվեց միասնական կայուն դրամ՝ չերվոնեցը։ Միաժամանակ տեղի ունեցավ լայն սպառման ապրանքների գների իջեցում, նշվեցին մի շարք միջոցառումներ պետական-կոոպերատիվ առևտրի հետագա ընդարձակման, առևտրի բնագավառից կուլակային նէպմանական տարրերին դուրս մղելու համար։ Այդ միջոցառումների շնորհիվ, ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին սովետական երկրում ձեռք բերվեցին աշխատավորների նյութական կենսամակարդակի բարձրացման առաջին հաջողությունները, որոնք Սովետական Հայաստանում հիմնական դծերով արտահայտվում էին հետևյալում։

Պետական բյուջեի աճը. կայուն բյուջեի առկայությունը կարևոր նշանակություն ունի աշխատավորների նյութական կենսամակարդակի համար։ Սակայն ինչպիսին էր այն ժամանակ Հայկական ՍՍՀ պետական բյուջեի վիճակը։ Հանրապետությունում առաջին բյուջեն կազմվել էր 1921 թվականի փետրվարյան ավանտյուրայի ջախջախումից հետո՝ նույն թվականի ապրիլ-հունիս ամիսների համար, իսկ մինչև 1924 թվականը բյուջեները կազմվել են դարձյալ կարճ

ժամանակամիջոցների համար (6 ամսով, 9 ամսով և այլն)։ 1924 թվականից, երբ հաստատվեց կայուն դրամը, ստեղծվեց կայուն բյուջե և տարեցտարի տեղի ունեցավ նրա ավելացում՝ մեկ կողմից հանրապետության ընդհանուր եկամուտների ավելացման, մյուս կողմից համամիութենական միջոցներից դոտացիա ստանալու շնորհիվ։ 1924—1925 տնտեսական տարում հանրապետության բյուջեի եկամտային մասը կազմում էր 6. 781 հազար ռուբլի (որից 1.510 հազար ռուբլին դոտացիա էր համամիութենական միջոցներից)։ Հաջորդ տնտեսական տարում բյուջեն աճել էր ավելի քան երկու անգամ, հասնելով 14.667 հազար ռուբլու (որից 4.907 հազար ռուբլին դոտացիա էր համամիութենական միջոցներից)[1]։

Հանրապետական և տեղական բյուջեի ավելի քան 50 տոկոսը այդ տարիներին ծախսվել էր բնակչության նյութական-կենցաղային և կուլտուրական կարիքների համար։ Առանձնապես արագ կերպով աճում էին կոմունալ շինարարության վրա կատարվող ծախսերը։ 1923—1926 թվականներին հանրապետության քաղաքատիպ վայրերում պետությունը կառուցել էր 498 նոր շենք, որոնցից 371-ը բնակելի՝ 21.910 քառ. մետր ընդհանուր տարածությամբ[2]։ Այդ շենքերը հատկացվում էին աշխատավորներին և որոշ չափով բավարարում նրանց պահանջները։

Զգալի հաջողություններ էին ձեռք բերվել պետական-կոոպերատիվ առևտրի և ապրանքաշրջանառության ծավալման գործում։ 1923—1926 թվականների ընթացքում հանրապետությունում ապրանքաշրջանառության ընդհանուր գումարը ավելացել էր մոտ երկուսկես անգամ և հասել 74 միլիոն ռուբլու[3]։ Հետ որում արագ կերպով ավելանում էր պետական-կոոպերատիվ առևտրի տեսակարար կշիռը մեծածախ և մանրածախ առևտրի բնագավառներում։ Մասնավոր առևտուրը չէր դիմանում մրցությանը, աստիճանաբար դուրս էր մղվում ասպարեզից, իր տեղը զիջելով սոցիալիստական սեկտորին։ Բարձրանում էր բանվոր-ծառայողների ռեալ աշխատավարձը։

Վճռական միջոցառումներ ձեռնարկվեցին գործազրկության դեմ, որն այն ժամանակ դեռևս լիկվիդացված չէր։ Գնալով պակասեց գործազուրկների թիվը։ Աշխատանքային համապատասխան ստաժ ունեցող գործազուրկները ստանում էին պետական նպաստ։ Բացի դրանից, պետության օգնությամբ գործազուրկներից կազմակերպվեցին տարբեր տեսակի՝ կոշկակարների, ջուլհակների, կառուցողների և այլ աշխատանքային-արտադրական արտելներ։

Սովետական պետության դեպի չքավոր ու միջակ գյուղացիությունը ցուցաբերած հոգատարության և օգնության շնորհիվ զգալի չափով բարելավվել էր նրանց, ինչպես նաև սովետական ինտելիգենցիայի՝ ուսուցչության, պրոֆեսորա-դասախոսական կազմի, գիտական աշխատողների, պետական ապարատի ծառայողների և մյուս շերտերի նյութական, կենցաղային պայմանները։

---

1 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստանը թվերով» (վիճակագրական տեղեկատու. 1923—1927 թթ.), էջ 242 և 244։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 264։

3 Տե՛ս «Հայաստանի ՍԽՀ ժողովրդական տնտեսությունը 1924—1925 և 1925—1926 թթ.», էջ 44։

Հանրապետության աշխատավորների նյութական դրության բարելավումով է բացատրվում այն փաստը, որ ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին տեղի էր ունեցել զգալի քանակությամբ անհատական բնակարանների շինարարություն։ 1923—1926 թվականներին միայն քաղաքատիպ վայրերում կառուցվել էին 3065 անհատական բնակարաններ՝ 61.575 քառ. մետր ընդհանուր տարածությամբ[1]։ Բացի դրանից, որոշ կոմունալ շինություններ էին կառուցել նաև հասարակական ու կոոպերատիվ կազմակերպությունները։

Նշված ժամանակամիջոցում Սովետական Հայաստանում պետության, հասարակական և կոոպերատիվ կազմակերպությունների կողմից և անհատական կարգով կառուցվել էր 3579 շենք՝ 83. 859 քառ. մետր ընդհանուր տարածությամբ[2], որի խոշորագույն մասը հատկացվել է բնակելի տարածության։

Շինարարական այդ աշխատանքները հիմնականում կատարվել էին Երևանում, Լենինականում, Ղարաքիլիսայում, Ղափանում և Ալավերդում։

Նշանավոր ճարտարապետ Ալ. Թամանյանը 1923 թվականին տեղափոխվեց մշտական աշխատանքի Հայաստան։ Կառավարության հանձնարարությամբ նա մշակեց Երևանի վերակառուցման գլխավոր հատակագիծը։ Միաժամանակ նախագծեց սովետահայ ճարտարապետության նշանավոր շենքերը՝ Երևանի առաջին հիդրոէլեկտրակայանը, կառավարական տունը, օպերայի թատրոնը, ինչպես նաև անասնաբուժական-անասնաբուծական, բժշկական (անատոմիկումի), ֆիզիոթերապևտիկ ինստիտուտների շենքերը և մի շարք այլ կառույցներ։

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին հանրապետությունում խոշոր աշխատանք կատարվեց աշխատավորների առողջապահության գործի բարելավման բնագավառում, որը մինչև սովետական կարգերի հաստատումը շատ ցածր մակարդակի վրա էր գտնվում։ Դրա մասին պատկերացում է տալիս այն փաստը, որ 1913 թվականին ամբողջ Հայաստանում աշխատել է միայն 57 բժիշկ[3]։ Առողջապահության մանր-մունր հաստատությունները գտնվում էին գլխավորապես մասնավոր անձանց տնօրինության տակ և բժշկական օգնության բարձր գների հետևանքով անմատչելի էին աշխատավորական մասսաներին։ Աշխատավորության առողջապահության գործը կազմակերպելու նպատակով ստեղծվեց Հայկական ՍՍՀ առողջապահության ժողովրդական կոմիսարիատ։

Չնայած երկրի նյութական-ֆինանսական ծանր վիճակին, սովետական կառավարությունը խոշոր միջոցներ հատկացրեց առողջապահությանը, որի շնորհիվ, կարճ ժամանակամիջոցում զգալի չափով ընդարձակվեց նրա ցանցը։ 1921 թվականի դեկտեմբերին Հայաստանում, միայն առժողկոմատի ցանցում գործել են 77 հաստատություններ (հիվանդանոցներ, պոլիկլինիկաներ, գիտական ինստիտուտներ, բուժկայաններ, լաբորատորիաներ և այլն), 1923 թվականին դրանց թիվը 95 էր՝ 878 աշխատակիցներով, որից 108-ը բժիշկ, իսկ

---

1 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստանը թվերով» (վիճակագրական տեղեկատու. 1923—1927 թթ.), էջ 264։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 264—265։

3 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 100։

1925 թվականի դեկտեմբերին առողջապահական հաստատությունների թիվը հասել էր 151-ի, 1026 աշխատակիցներով, որից 187-ը բժիշկ[1]։

Կառավարության որոշմամբ 1923 թվականին Երևանում կազմակերպվեց հանրապետությունում առաջին գիտա-հետազոտական առողջապահական հիմնարկը՝ տրոպիկական ինստիտուտը, որն իր գոյության առաջին իսկ շրջանից մեծ աշխատանք ծավալեց Արարատյան դաշտում բնակչության մեջ լայն տարածված ջերմախտի (մալարիայի) բուժման գործում։ Տրոպիկական կայանների թիվը 1925 թվականին հասել էր 9-ի[2]։ Բնակչությանը ցույց տրված ձրի բժշկական օգնության շնորհիվ արագ կերպով նվազեց ջերմախտով հիվանդների թիվը։

Պետության կողմից ցույց տրված օգնության շնորհիվ 1921—1925 թվականներին բնակչության մեջ մեծ չափով պակասել էր նաև այլ հիվանդությունների թիվը։

Աշխատավորների առողջապահության գործը բարելավելու նպատակով սովետական իշխանությունը ձեռնամուխ եղավ հանրապետությունում առողջարանների և հանգստյան տների կազմակերպմանը։ 1923 թվականին Ծաղկաձորում կազմակերպվեց առաջին հանգստյան տունը։ 1924 թվականից սկսեց գործել Դիլիջանի առողջարանը։

Սովետական իշխանության կողմից աշխատավորների առողջապահության նկատմամբ ցուցաբերած հոգատարության օրինակներից է այդ բնագավառում ծախսված գումարների արագ աճը։ Եթե 1921 թվականին միայն առողջապահության ժողկոմատի գծով ծախսվել էր 117.134 ռուբլի, ապա 1924—1925 տընտեսական տարում՝ 1.124.124 ռուբլի[3]։ Բացի դրանից, խոշոր ծախսեր էին կատարվել աշխատավորների սոցիալական ապահովության գծով։

Սովետական Հայաստանում, ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին, աշխատավորների նյութական բարեկեցության բարելավման անմիջական արդյունքներից մեկը հանդիսացավ բնակչության բնական արագ աճը և մահացությունների նվազումը։ Այսպես, հանրապետության բնակչության բնական աճը կազմել է՝ 1923 թվականին՝ 2,52, իսկ 1926 թվականին՝ 3,69 տոկոս։ Եթե սովետական կարգերի հաստատման ժամանակ Հայաստանի բնակչության թիվը 700 հազար էր, ապա 1926 թվականին այն հասել էր 881.290-ի[4]։ Բացի բնական աճից, բնակչության թիվը ավելացել էր նաև արտասահմանից ներգաղթած և սովետական մյուս հանրապետություններից Հայաստան եկած աշխատավորների հաշվին։

* * *

Սովետական Հայաստանում ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը տեղի ունեցավ սովետական պետության զարգացման առաջին շրջանում, երբ պետության հիմնական խնդիրն էր ճնշել տապալված դասակարգերի դիմադրու-

---

1 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստանը թվերով» (վիճակագրական տեղեկատու. 1928—1927 թթ.), էջ 44։

2 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան 1920—1925 թթ.» (ժողովածու), էջ 343։

3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 344։

4 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 9։

թյունը, կազմակերպել երկրի պաշտպանությունը ինտերվենտների հարձակումներից, վերականգնել ժողովրդական տնտեսությունը և անհրաժեշտ պայմաններ նախապատրաստել կապիտալիստական տարրերի լիկվիդացման համար։

Սովետական Միության ժողովրդական տնտեսության արագ վերականգնման, սոցիալիստական շինարարության ծավալման գործում վճռական նշանակություն ունեցավ արտադրության գործիքների ու միջոցների հանրայնացումը և ժողովրդական տնտեսության պլանաչափ զարգացումը։ Կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ ճիշտ կերպով պլանավորելով ամբողջ երկրի, բոլոր ազգային հանրապետությունների ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործը, սովետական պետությունը կարողացավ հաջողությամբ իրականացնել այն, մեր երկիրը կանգնեցնելով զարգացման նոր՝ սոցիալիստական ինդուստրացման էտապի առջև։

Սովետական Հայաստանի ծայրահեղ քայքայված ժողովրդական տնտեսության արագ վերականգնումը, դրան զուգընթաց տեղի ունեցած սոցիալիստական վերակառուցումը կոմունիստական կուսակցության լենինյան ազգային քաղաքականության հետևողական կենսագործման արդյունք էին։ Այդ տեսակետից պատմական խոշոր դեր կատարեց Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան, որը փայլուն կերպով լուծեց կոմունիստական կուսակցության կողմից իր առջև դրված խնդիրները սոցիալիստական շինարարության տվյալ ժամանակաշրջանում։ Հանդիսանալով մեր բազմազգ սոցիալիստական պետության՝ ՍՍՀՄ-ի իրավահավասար անդամներից մեկը, Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան իր շուրջը համախմբելով երկրամասի բազմազգ աշխատավորությանը, մոբիլիզացնելով նրա ուժերն ու հնարավորությունները, 1922—1925 թվականների ընթացքում հսկայական ստեղծագործական աշխատանք ծավալեց երկրամասում ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և վերակառուցման ուղղությամբ. «...եթե այսօր Անդրկովկասը հանդիսանում է համախորհրդային մեծ Միության անդամներից մեկը, եթե նրա տնտեսությունը զարգանում է անընդհատ և հաստատուն քայլերով,— ասված է Անդրֆեդերացիայի երրորդ տարեդարձի առթիվ Հայաստանի սովետների չորրորդ համագումարի կոչում,— ու եթե նա իր խորհրդային հեղափոխական պարտականությունը կատարում է հանդեպ այդ Միության, ապա անկասկած այդ դեպքում նա պարտական է առաջին հերթին իր՝ Անդրկովկասի հանրապետությունների ֆեդերացիային»[1]։

Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի նշանակությունը չէր սահմանափակվում միայն դրանով։ Նա հսկայական դեր կատարեց նաև երկրամասի աշխատավորական մասսաների ինտերնացիոնալ դաստիարակության և ժողովուրդների իրավահավասարության ու եղբայրական համագործակցության գաղափարները ամրապնդելու գործում։

Սոցիալիստական շինարարության գործում նոր, ավելի մեծ հաջողությունների հասնելու նպատակով՝ կոմունիստական կուսակցությունը մեր պետության, ամբողջ սովետական ժողովրդի առջև մարտական խնդիր դրեց՝ գործի դնել տնտեսական շինարարության բոլոր ուժերը, յուրաքանչյուր շրջանում, մար-

---

1 «ՀՍԽՀ խորհուրդների չորրորդ համագումարը» (սղագրական հաշվետվություն), Երևան, 1926, էջ 254։

կում, նահանգում և ազգային հանրապետությունում աշխուժացնել արդյունաբերական կյանքը, զարգացնել արտադրողական ուժերը, կենտրոնի շահերը սերտորեն շաղկապել տեղերի շահերին, ծավալուն կերպով առաջ տանել երկրի սոցիալիստական շինարարությունը։

- Ամբողջ Սովետական Միության, նրա բաղկացուցիչ մասը հանդիսացող Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի, այդ թվում Սովետական Հայաստանի հետագա զարգացումը անշեղ կերպով ընթացավ նախագծված ուղիով։